

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

БЛАГОПОЛУЧИЕ В ДИГИТАЛНИЯ СВЯТ

WELFARE In the Digital World

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

Отпечатването на книгата „Благополучие в дигиталния свят“ и разработването на материалите, включени в нея, е финансирано от Фонд „Научни изследвания“ на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ в изпълнение на договор № 80-10-89/20.04.2017 по проект на тема „Методика за измерване на информационно зависимото благополучие (Част 1: Апробиране на инструментариум за набиране на емпирични данни)“.

The publishing of the book “Welfare in the Digital World” as well as the development of the research presented in it was implemented with the financial support of the Scientific Research Fund at Sofia University “St. Kliment Ohridski” under contract № 80-10-89/20.04.2017, project theme: “Methodologies for measuring information-dependent well-being (Part 1: Piloting empirical data gathering tools)”.

Автори / Authors

- © Оля Харизанова, професор, доктор на философските науки, 2017 /
Olya Harizanova, Professor, Doctor of Philosophical Sciences (Dr Habil)
- © Иванка Мавродиева, професор, доктор на философските науки, 2017 /
Ivanka Mavrodieva, Professor, Doctor of Philosophical Sciences (Dr Habil)
- © Стамена Кавръкова-Георгиева, докторант, 2017 /
Stamena Kavrakova-Georgieva, PhD Student
- © Никола Николов, докторант, 2017 /
Nikola Nikolov, PhD Student

Научен редактор / Scientific editor

- © Оля Харизанова / Olya Harizanova

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“ /
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

ISBN 978-954-07-4353-0

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

Благополучие в дигиталния свят

ПРЕДГОВОР	5
БЛАГОПОЛУЧИЕ В GIGAWORLD	12
Оля Харизанова	
ДИГИТАЛНАТА (НЕ)ГРАМОТНОСТ И БЛАГОПОЛУЧИЕТО	34
Стамена Кавръкова-Георгиева	
СТУДЕНТИТЕ И СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ: МЕЖДУ ПРИЕМАНЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИ ГРУПИ И УТВЪРЖДАВАНЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИ ОБЩНОСТИ	48
Иванка Мавродиева	
ВЛИЯНИЕ НА МОЗЪЧНИТЕ ИМПЛАНТИ ВЪРХУ ЛИЧНОСТНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И СВОБОДНАТА ВОЛЯ.....	69
Никола Николов	

Welfare In the Digital World

FOREWORD	97
WELFARE IN GIGAWORLD	102
Olya Harizanova	
DIGITAL (IL) LITERACY AND WELFARE.....	120
Stamena Kavrakova-Georgieva	
STUDENTS AND SOCIAL NETWORKS: FROM ACCEPTANCE IN VIRTUAL GROUPS TO SELF-ESTABLISHMENT IN VIRTUAL COMMUNITIES	132
Ivanka Mavrodieva	
BRAIN IMPLANT INFLUENCE ON PERSONAL IDENTITY AND FREE WILL	152
Nikola Nikolov	

ПРЕДГОВОР

Настоящото издание съдържа резултати от изпълнението на проект, насочен към разработване на методика за измерване на информационно зависимото благополучие. Какво провокира интереса на авторите?

Предизвикателствата

Днес благополучието на индивида, особено на онзи, който е пряко свързан (интегриран) в Информационното общество (ИО) и Интернет на нещата (Internet of Things; IoT), би следвало да е силно зависимо от информацията, информационните технологии, комуникационните технологии и съпътстващите ги „невидими“ процеси по задоволяване на потребности, въздействия, поддържане на „интерес“ към вече изградените виртуални светове. Основание за това твърдение може да се намери в безспорното, че днес използваните информационни и комуникационни технологии (ИКТ) силно повлияват и личния живот, и професионалната реализация на хората. Например много професии вече са ИКТ зависими. Тази зависимост ще нараства експоненциално до пълното потапяне на активните индивиди във виртуални среди/системи/светове. Ключът към успешната социализация и успешната реализация на човека ще бъде грамотното боравене с виртуални инструменти. Липсата на такава грамотност ще е своеобразна гаранция за дигитална зависимост и дигитално робство. Може да се допусне, че нивото на знания и умения за използване на виртуални инструменти ще е фактор, който силно ще повлиява равенство/неравенство между хората.

В свят, в който информацията вече е ключов ресурс за развитие, хората-потребители формират виртуални общности, отличаващи се с целенасочена употреба на ИКТ, със специфични знания, умения, поведение и практики, с различни възможности за самоизразяване и самопознание. Формирани са нови набори от правила, предписващи определено поведение във виртуалните среди с присъщи преживявания и стремежи. И все пак... Хората приемат и активно използват предимствата на комуникационните технологии и социалните мрежи. В същото време те не ги познават като виртуални среди/средства за контрол, анализ на поведенческите нагласи с цел подтикване към действия (реални или виртуални). Тези потребители са изцяло подвластни на „невидими“ сили за налагане на определено поведение по определен повод.

Друго безспорно е, че през последното десетилетие на миналия век в множество работни процеси и в бита се „промъкна“ помощник, възприет от мнозина като „интелигентен асистент“. В края на 20. век компютрите и автоматизираните системи завладяха дотолкова „всичко“, че се промени ролята на човека в глобално свързания свят. Всъщност, още в края на 80-те години стана видно, че тогавашното близко бъдеще носи нови възможности, но и че ще наложи непознати ограничения и неравенства. Нареккоха ги дигитални и ги обвързаха със свободния достъп до технологии, с качеството на електронното съдържание, доверието към и сигурността в мрежите и информационните процеси, технологичната неутралност и пр. В последствие, повсеместното разп-

ространение на високите технологии през последвалите 15-тина години, наложила се мобилна комуникация, свързаността с Интернет и високоскоростните системи за цифрова доставка революционизираха икономиката, политиката, културата и очертаха т. нар. Информационно общество.

Още през 1999 г. Кевин Аштън въвежда понятието „интернет на нещата“¹. То бързо набира популярност, защото отразява постиженията в информационните и комуникационните технологии и се отнася до необходимостта от мрежа, свързваща към Интернет обекти от физическия свят. Постепенно обхвата на понятието се разширява към интегрирането на RFID¹-чипове в разнообразен инвентар или в различни обекти, а след това – към технологичните процеси, свързани с отдалечено предаване на данни чрез различни сензорни устройства и свързването на тези устройства помежду им. Може да се каже, че в края на 20. век се поставя началото на прехода „от интернет на компютрите – към интернет на нещата – до интернет за всичко“². Днес „интернет за всичко“ е универсално название за свързаност на устройства към мрежа, които могат да се управляват от всяко място на света чрез Интернет и които формират екосистема от устройства, софтуер и услуги. Този „свързан свят“ обаче ни изправи пред необходимостта да се постигне ефикасен контрол върху огромни масиви от данни, постъпващи за обработка от множество виртуализирани процеси в различни сфери на обществено-икономическите практики. Обемът на данните нараства експоненциално всеки ден и в тази връзка се въведоха нови мерни единици за количество информация, а така също нови модели, наречени най-общо Големи данни (Big Data). Стана осезаемо, че човекът-създател вече е зависим от неудържимото кибернетично развитие.

Особен акцент по-горе е това, че *при появата* на компютрите, желаещите да ги използват бяха принудени да опознаят машините и да придобият компютърна грамотност (знания и умения за работа с устройство и софтуер). *Покъсно*, с появата на компютърните мрежи и последвалото им свързване в Глобална мрежа, нужните знания и умения се умножиха – потребителите трябваше да усвоят и използването на мрежови ресурси, да придобият информационна грамотност за да се ориентират в информационните потоци. *Днес*, за да бъдем успешни при взаимодействие със свързания свят, вече се нуждаем от информационна култура – познаване както на компютърните системи, така и на киберпространството, на информационните ресурси, на правилата за поведение във виртуални среди, на инструменти за тяхното управление ...².

Вече е ясно, че в близките няколко години ще се засили тенденцията за обвързаност – между устройствата, между технологиите, между „нещата“,

¹ RFID (*Radio-Frequency Identification*) е технология, основаваща се на **комуникационен стандарт за предаване на данни и информация посредством радио вълни**. Радиочестотната идентификация се реализира чрез радиочестотна комуникация между идентификатор (карта, ключодържател, стикер и т.н.) и четящо устройство.

² Във връзка с това вж. например: **Internet of Things (IoT): What it is and why it matters**. In: *SAS* [online]. [Viewed 16.02.2016]. Available from: http://www.sas.com/en_us/insights/big-data/internet-of-things.html; **Internet of Everything**. [online]. [Viewed 17.02.2016]. Available from: <http://ioeassessment.cisco.com/>; **Bajarin, Tim**. The Next Big Thing for Tech: The Internet of Everything. In: *Time* [online]. January 13, 2014. [Viewed 17.02.2016]. Available from: <http://time.com/539/the-next-big-thing-for-tech-the-internet-of-everything/> и др.

между изкуствените и естествените системи, между човека и създадените от него паралелни виртуални светове. И в това бъдеще ключът към успеха на човека ще бъде овладяната информационна култура, а отсъствието ѝ – гаранция за дигитално робство.

Ако горното е вярно, то благополучието в дигиталния свят би следвало да е силно зависимо от информацията, информационните технологии и съпътстващите ги „невидими“ процеси за поддържане на информационния поток.

Проектът

Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (Договор № 80-10-89/20.04.2017) и е на тема „Методика за измерване на информационно зависимото благополучие (Част 1: Апробиране на инструментариум за набиране на емпирични данни)“³. Той е първа стъпка към разработването и периодичното прилагане на изследователски инструментариум към явленията, процесите и проблемите на дигиталния и постдигиталния свят.

Актуалността на темата за благополучието в дигиталния свят е безспорна предвид зависимостта на обществото от информацията (достоверна, недостоверна), както и масовата употреба на информационни технологии с различна цел: развитие на индивида, развитие на група от хора, развитие на бизнес, информированост или информиране на публики, дезинформиране на публики, реклама, маркетинг, контрол и мн. др.

Във връзка с горното са налице както митове, така и факти, които ги опровергават. Например масово се тиражира, че днес, в света на ИКТ, човекът контролира своята активност като потребител в интернет. Истината е, че с разпространяването на т. нар. нови технологии редица процеси вече са пряко зависими от самите технологии – появили се нови професии, някои променили естеството си, а други изчезнали. Поредната технологична вълна наложи нови източници на информация и на знания, на средства за комуникация, на инструменти за изпълнение на различни задачи. Тези изменения обхващат както търсенето и намирането на работа, така и престижа на професиите, приятелските кръгове, условията на живот. И ако до скоро имаше основание да се твърди, че човекът избира инструмента, днес все по-често инструментът избира човека. Създателят се оказва зависим от творението си. Подобна е ситуацията и относно твърденията, че интернет е свободен и практически нерегулиран, а информацията в него се разпространява неограничено и всеки може да сподели онова, което иска и както иска. Истината е, че в света на мрежите се прилагат технологии, които контролират на различни нива „свободните“ потребители. В тази посока е примерът с Deep Packet Inspection – технология, позволяваща предварително прочитане на електронната кореспонденция на хората, преди те да я получат. Същото става известно през първата половина на декември 2012 г., когато е проведена конференция на Международния съюз по далекосъобщения (ITU)³.

³ В тази връзка вж.: **Recommendation ITU-T Y.2771**: Framework for deep packet inspection. In: *International Telecommunication Union ITU* [online]. Approved in 2014-07-18. [Viewed 28.06.2016]. Available from: <https://www.itu.int/rec/T-REC-Y.2771-201407-I>;

Нека уточним и какво се разбира под благополучие (все още...). В общия смисъл под благополучие се разбира степен/ниво на живот на даден човек или група от хора. Често го отъждествяват с благоденствието или с качеството на живот. От 2010–2012 благополучието вече се възприема и като нова икономическа парадигма (вж. 65-та сесия на Генералната асамблея на ООН, 19.07.2012 г.). В широк смисъл благополучието е многофакторен конструкт – взаимовръзка между културни, психологически, физически, икономически и духовни фактори. От своя страна, в частните науки, се разглеждат съответно няколко разновидности: физическо благополучие, психологическо благополучие, икономическо благополучие, социално благополучие и пр.

На английски език се срещат три термина: *well-being*, *welfare* и *prosperity*. При термина *wellness* значенията са удоволствие, удовлетворение, като те се свързват със задоволяване нужните на тялото и/или на ума, както и добро здраве или късмет, като синоними се посочват *comfort*, *happiness*, *prosperity*, *welfare*, *advantage*, *benefit*, *ease*, *good*. В онлайн версията на Merriam-Webster записано, че *well-being* е съществително име и се отнася до означаване на състояние на щастие, здраве и просперитет. Терминът *welfare* в онлайн речника Cambridge Dictionary е представен в по-тясно и специализирано значение и се свързва с финансови параметри, пари, благосъстояние на компании, по-малко безработица в държавата и други. Терминът *prosperity* обхваща най-често финансови придобивки, икономическо развитие на държавата или компанията и към персонален успех и кариерно развитие.

На руски език под благополучие се разбира: (1) спокоен и обезпечен (осигурен) живот, успехи и преуспяване; (2) нормално, без каквито и да било нежелани явления живот, като се посочват материално благополучие в личен план, а в икономиката – пълно благополучие. Като синоними на благополучие се извеждат *благоденствие*, *преуспяване*, *процъфтяване* (най-вече икономическо), *благосъстояние*, *щастие*, *късмет*, *шанс*, *доволство*, *състоятелност*, *сладък живот*, *преуспяване*, *богатство* и др.

В рамките на проекта се изхожда от *интерпретацията на термина „благополучие“ във философската наука*, а именно *като отнасящ се до проявления на индивида в реалния живот, които са базирани на желания, цели, нужди и множество други променливи, но в измеренията на информационното общество*. При тези първоначално зададени ограничения се проверява доколко е вярно, че благополучието е пряко свързано с адаптацията на индивида към заобикалящата го среда и в пряка зависимост от възможностите му да удовлетвори своите стремежи и потребности. Ключов въпрос, на който се търси отговор, е каква е връзката между благополучието и перспективата на индивида в среда, силно зависима от технологиите и тяхното развитие, от масова виртуализация на дейности/процеси и засилена роля на виртуалните реалности.

Проектът цели да подпомогне разработването на методика за периодично проучване на информационно зависимото благополучие (ИЗБ) с разработването на научноизследователски инструментариум за събиране на първични

Recommendation ITU-T H.248.86: Gateway control protocol: ITU-T H.248 support for deep packet inspection. In: *International Telecommunication Union ITU* [online]. Approved in 2014-01-13. [Viewed 28.06.2016]. Available from: <https://www.itu.int/rec/T-REC-H.248.86/en> и др.

данни от целеви групи. Предвид спецификата на проблематиката, а така също разновидностите на проявленията на ИЗБ, методиката следва да осигури достатъчно аргументи за: обхват на явлениято, инструментариум за подбор на респонденти сред потребители на ИКТ (формиране на извадки), подход за разработване на въпросници за всяка група респонденти, инструментариум за анализ и оценка на зависимостта или независимостта от въздействието на информацията в съвременни условия, аргументирани заключения относно зависимостта на ИЗБ от ИКТ в информационното общество, извеждане на параметри за измерване на връзката „ИЗБ – професионалната и/или социална реализация на индивида“.

Екипът

Ръководител на екипа е Оля Харизанова. Тя е професор по информационно-търсещи системи и доктор на философските науки в СУ „Св. Климент Охридски“. Проблематиката за социалната интерпретация на съвременните информационни и комуникационни технологии е акцент в научната и изследователската ѝ дейност повече от двадесет години. През последните 15 години е участвала в реализирането на 34 проекта (в 11 като ръководител, в 23 като ключов експерт, експерт или участник). Автор е на 87 публикации (от които 8 монографии и 9 книги в съавторство). Някои от публикациите на Оля Харизанова през последните три години са следните:

Ефекти от комерсиализацията на научната информация. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Философски факултет, кн. Библиотечно-информационни науки, т. 9, 2017; Криптовалутите – митове и реалности. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Философски факултет, кн. Библиотечно-информационни науки, т. 8, 2016, с. 263–284 (<https://research.uni-sofia.bg/handle/123456789/1404>); Готовност за включване на образованието в „свързания свят“. – В: сп. Педагогика, година LXXXVIII, книжка 7, 2016, с. 918–927 (<http://www.azbuki.bg/editions/journals/pedagogics>); Интернет гравитация. – В: сб. „Екология на виртуалните реалности: киберлексикон“, (<http://cyberecology-bg.com/киберлексикон-2/>), с. 12–27, 2016 (ISSN 2534-9171); Генезис и развитие на компютърните системи за виртуална реалност. – В: сб. „Екология на виртуалните реалности“, София: Проектория, 2015, с. 41–57 = Genesis and development of virtual reality computer systems.– In: Ecology of Virtual Realities, Proectoria, Sofia, 2015, pp. 118–132 [ISBN 978-619-156-117-9 (pdf), ISBN 978-619-156-118-6 (ePub), ISBN 978-619-156-119-3 (mobi)] и др.

Иванка Мавродиева-Георгиева е професор и доктор на философските науки в СУ „Св. Климент Охридски“. Тя преподава публична реч, бизнес комуникация, ПР и академично писане. Завършила е българска филология в СУ „Св. Климент Охридски“ и магистратура „Връзки с обществеността“ в същия университет. Главен редактор на електронното научно списание „Реторика и комуникации“ (<http://rhetoric.bg/>, <http://journal.rhetoric.bg/>) и на Онлайн справочника по реторика (<http://www.online.rhetoric.bg/>). Член на редакционната колегия на сп. „Чуждоезиково обучение“. Член на изпълнителния борд на US-China Foreign Language, David Publishing Company (<http://www.davidpublisher.com>). Член на Изпълнителния борд на Rhetoric Society of Europe (<http://eusorhet.eu/>)

втори мандат. Автор е на 12 книги и 120 статии в български и чуждестранни списания и сборници от международни конференции в области като ПР, политическа реторика, бизнес комуникация, академично писане, аргументация, комуникация в интернет и на монографии. Някои от публикациите на Иванка Мавродиева, свързани с проучване на интернет, са следните:

Virtual Political Communication in Bulgaria. – In: *Journalism and Mass Communication*, No.12, 2014; Social Media and Social Networks – What's in for Tertiary Education. – В: *Реторика и комуникации*, №. 4, 2012 (co-autor – Stoicheva, M., I. Mavrodieva, N. Tsvetkova); Verbal and Visual features of Web-writing in Academic Sites and Blogs. Conference on British and American Studies, 9th Edition, Transilvania University of Brasov, Faculty of Language and Literature, Transilvania University Press, Brasov, 2011, pp. 187–198; Manifestations of the Pedagogical Communication in applying LbD4All through Web 2.0. – В: *Реторика и комуникации*, № 20, октомври 2015 (co-autor – Mavrodieva, I., N. Tsvetkova); Argumentation in Bulgarian political virtual forums and social networks. University of Amsterdam, 8th ISSA Conference / 2015, University of Amsterdam, 2015, pp. 951–961; Social Media, Social Networks, and Personal Learning Networks in an Academic Setting. – В: *Чуждоезиково обучение*, № 1, 2013 (co-autor – Mavrodieva, I., N. Tsvetkova); Media rhetoric and virtual communication during the European Parliament election campaign in Bulgaria in 2014, Political Communication and European Parliamentary Elections in Times of Crisis 2016, Palgrave Macmillan, pp. 29–43.

Стамена Кавръкова-Георгиева е бакалавър по „Библиотечно-информационни науки“ и дипломиран магистър по „Управление на електронно съдържание“. Тя е докторант в редовна форма на обучение към катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“ (Софийски университет „Свети Климент Охридски“, Философски факултет). Зачислена е през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Приложение на холографската памет в информационните хранилища на бъдещето“ (професионално направление 3.5. Обществени комуникации и информационни науки, Информационно-търсещи системи).

Никола Николов е бакалавър по философия (Софийски университет „Св. Климент Охридски“) и дипломиран магистър по четири магистърски програми: „Философия на съзнанието и езика“ (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), „Психология“ (Великотърновски университет), „Бизнес икономика“ (УНСС) и „Информационни технологии и финансов инженеринг“ (УНИБИТ). Докторант е в редовна форма на обучение към катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“ (Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет). Зачислен е през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Мозъчните импланти като информационно-обслужващи разпределители“ (професионално направление 3.5. Обществени комуникации и информационни науки, Информационно-търсещи системи). Има една публикация: „Онтологичен анализ на интелигентността“, сп. Философия, 3 бр., 2010, с. 80–85.

В книгата „Благополучие в дигиталния свят“ са включени разработки по темата на проекта от всеки член на екипа.

Оля Харизанова е автор на първата част, която е на тема „Благополучие в GIGAWorld“. Тя е провокирана от засилващата се зависимост на човека от софтуерни системи (както в професионалната реализация, така и в личния живот). Направен е кратък преглед на актуалните посоки и темпове на технологично развитие в сферите на ИКТ, приобщаването на потребители към тях и пораздащите се проблеми за същите тези потребители. Работната хипотеза е, че с развитието на ИКТ и включването на все повече хора в употребата им, благополучието на човека става все по-зависимо от изкуствените системите, особено на т. нар. onliners. Очакването за близката перспектива е в посока пълно „потопяне“ на потребителите във виртуални системи и формирането на силно контролиран пост дигитален свят.

Стамена Кавръкова-Георгиева е автор на втората част, която е на тема „Дигиталната (не)грамотност и благополучието“. Разработката разкрива връзката между дигиталната грамотност и личното благополучие. За основа са използвани резултати от анкетно проучване, проведено сред 135 студенти от Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Поставен е акцент върху някои аспекти на дигиталната грамотност и тяхното влияние върху постигането на благополучие. Предложени са мерки за справяне с проблемите, свързани с високото ниво на дигитална неграмотност сред младите хора.

Иванка Мавродиева-Георгиева е автор на третата част, която е на тема „Студентите и социалните мрежи: между приемането във виртуални групи и утвърждаването във виртуални общности“. Акцентите в разработката са върху социалните мрежи, предимно на Facebook, LinkedIn, Twitter, Instagram. Търси се отговор на въпросите до каква степен достъпът до онлайн социални мрежи допринася за благополучието на младите хора (в частност информационно благополучие) и до колко достъпът до социални мрежи рефлектира върху персоналните самооценки за благополучие, както и върху кариерното развитие.

Никола Николов е автор на четвъртата част, която е на тема „Влияние на мозъчните импланти върху личностната идентичност и свободната воля“. Целта на разработката е да представи вариации в разбирането на личностната идентичност и свободната воля. Личностната идентичност и свободната воля се разглеждат от автора като повлиявани чрез мозъчни импланти от съвременните технологични открития (най-вече ИКТ). Стремежът е да се очертае доколко мозъчните импланти са опасни или напротив – спомагащи за утвърждаването на автономността и свободата на индивида.

От научния редактор

БЛАГОПОЛУЧИЕ В GIGAWORLD

Оля Харизанова

Анотация

През последните години, с развитието на информационните и комуникационните технологии, се очертаха редица предизвикателства пред хората. Част от тях засягат човека в личен план, а други – неговата професионална реализация. Например в своя електронна публикация Job Tiger (доминираща компания за човешки ресурси с кариерен сайт с обяви за работа в България) подчертава, че „бъдещето принадлежи на комбинираните специалности и мултифункционални специалисти, което от своя страна ще доведе до създаване на нови възможности във всички сектори“¹. По същото време, в началото на 2017 г., в поредица от публикации експерти по човешки ресурси отбелязаха, че в близките години 80% от сега съществуващите професии ще бъдат променени или ще се появят изцяло нови професии.

Истината е, че днес светът е разделен на две части. От едната страна са хората, приемащи радушно постиженията на технологичното развитие, а от другата страна са онези, според които това развитие е заплаха. Заплахи наистина има, защото безспорно в някои сектори машините ще изместят човека или защото нарастват възможностите компютрите да пишат програмни кодове по-бързо и без грешки вместо високоплатени ИТ² специалисти. Видимо е, че наред с традиционните вече софтуерни платформи (за електронен бизнес, за офис дейности или за забавление) се разрастват нови технологии, нови софтуерни среди, нови възможности, назовани „интелигентни“ (smart). Да вземем за отправна точка усъвършенстването на технологиите за виртуална триизмерна реалност (3D), а така също и разрастването на инфраструктурата на интернет. Тези постижения породиха нови, онлайн обществата, т. нар. мултимедийни общности. Те съществуват и действат в реално време, като членовете им могат да се включват и да изследват различни виртуални „светове“ (компютърно симулирани и компютърно базирани среди). Като пример може да се посочи Virtual World Web (мрежа от триизмерни среди, които са хиперсвързани помежду си по същия начин, както са уебсайтовете в WWW). Появяват се нови, 3D браузъри, които подпомагат откриването на и потапянето в мрежа от взаимосвързани виртуални общности. В тези условия човекът, т. нар. потребител, съществува в паралелни светове – реалния/физическия и във виртуални/технологично симулирани/дигитални.

¹ Новите професии изискват нов тип образование. В: JobTiger: HR компания и кариерен сайт [онлайн]. [Прегледан на 06.10.2017]. Достъпно от: <http://www.jobtiger.bg/statia/novite-profesii-iziskvat-nov-tip-obrazovanie-220-2>. В статията се отбелязва, че според проучване на американския пазар, до 2018 г. се очаква да се разкрият над два милиона нови позиции в областта на технологиите. С най-голям растеж се очаква да са онези в областта на мрежовото администриране, комуникациите и уеб разработчиците. Други позиции, които се очаква да регистрират голям растеж, са свързани със сигурността на информационните технологии и данните, онлайн сигурността и управлението на риска. За успешна кариера от подобно естество от изключителна важност ще бъде образование в областта на компютърните технологии, както и опит и знания в областта на сигурността на данни и системи.

² ИТ – информационни технологии.

Във връзка със засилващата се зависимост на човека от софтуерни системи (както в професионалната реализация, така и в личния живот) в настоящата статия се прави кратък преглед на посоките и темповете на технологично развитие в сферите на ИКТ³, приобщаването на потребители към тях и пораждащите се проблеми за същите тези потребители. Работната хипотеза на разработката е, че с развитието на ИКТ и включването на все повече хора в употребата им, благополучието на човека става все по-зависимо от изкуствените системите, особено за т.нар. onliners.

Ключови думи: благополучие, ИКТ, зависимост.

Паяжината на паралелните светове

Ежедневните новини за технологични нововъведения вече не изненадват никого. Например само в първата десетдневка на месец октомври 2017 г. в български сайтове могат да бъдат открити интригуващи заглавия (табл. 1).

Таблица 1. Някои технологични новини от началото на м. октомври 2017 г.

https://technews.bg/ (06.10.2017)	http://inews.bg/ (06.10.2017)	https://www.digital.bg/novini/ (06.10.2017)
<ul style="list-style-type: none"> • Роботите превземат промишлеността • Европейците чакат бум на работи и електромобили • Oracle обяви революция в базите данни • 27% от потребителите са жертва на кибератаки 	<ul style="list-style-type: none"> • Биг Бродър ни следи чрез социалните мрежи • БГ сайтове копаят криптовалута от компютрите на потребителите • Twitter увеличава двойно обема на съобщенията • Учителите ще се обучават от къщи по дигитална грамотност • Учен: До 30 години ще спрем стареенето, по-късно – вечен живот • ЕС дава 120 млн. € за безплатен Wi-Fi в държавите членки 	<ul style="list-style-type: none"> • Вече ще можем да се логваме във Facebook със софтуер за разпознаване на лица • Аудио слушалките Google Pixel Buds могат да преведат в реално време текст на различни езици • Какво представлява технологията миксирана реалност • Каква е разликата между добавената реалност и виртуалната реалност • Microsoft разкри бъдещите планове за технологията Windows Mixed Reality (миксирана реалност)

Както е видно, в някои от заглавията се акцентира върху „превземането на света“ от роботите. Други заглавия са насочени към съвременните измерения на т.нар. Големи данни (Big Data) и тяхното влияние върху човека/обществото. В трети заглавия се засягат въпросите за сигурността или защитата на потребителите на технологични продукти. Да вземем например новината на Digital.bg („Microsoft разкри бъдещите планове за технологията Windows Mixed Reality“) и да се фокусираме върху вече популярните три разновидности на изкуствено създадена „реалност“, в основата на които са заложени множество ИКТ: виртуална реалност (VR), добавена/разширена реалност (AR) и миксирана/холографска реалност (MR). Все още се водят спорове за начина,

³ ИКТ – информационни и комуникационни технологии.

по който най-точно да се дефинират трите „реалности“, но така или иначе на пазара вече има съответни продукти за широка употреба (табл. 2).

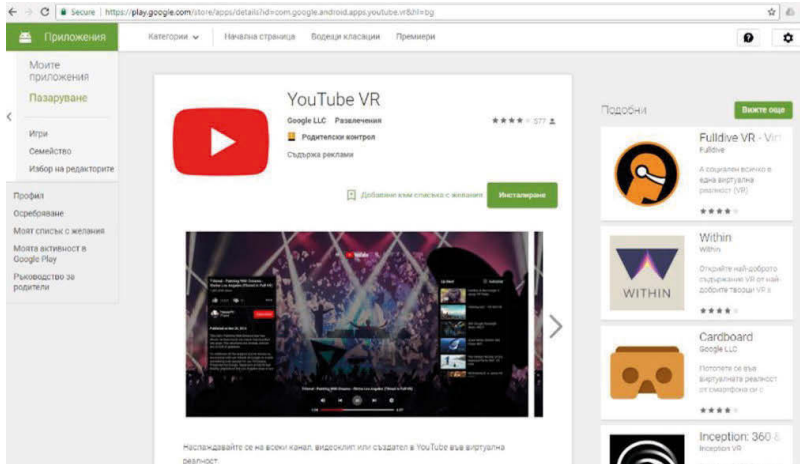
Таблица 2. Основни разлики между VR, AR, MR

Виртуална реалност (VR)
Симулиран/нереален свят, създаван чрез компютърни системи и аудио- и видео апаратура. Създава изкуствен, специфичен и отделен свят, който не съществува реално/физически. Именно в него се потапят потребителите. Липсва обратна/тактилна връзка (потребителят не усеща обектите, които докосва). Поради това някои потребители усещат замаяност или гадене и се налага незабавно прекъсване на връзката между човека потребител и VR-системата. Компаниите вече работят по проблема, но все още няма значим напредък. <u>Примери:</u> още през 1995 г. Nintendo създава Virtual Boy; Oculus Rift, HTC Vive, Samsung Galaxy Gear VR, PlayStation VR, Google Cardboard, Discovery VR.
Добавена реалност (AR)
Допълнително, компютърно генерирано съдържание към елементи от реалния свят. Комбинация между реалната обкръжаваща среда и компютърно генерирани обекти – звук, видео, графика, др., които не могат да реагират един на друг (не са едно цяло) без инструменти за свързване. <u>Примери:</u> функция на Google Translate функция, позволяваща превод/трансформиране на текст от един език в други чрез насочване на камерата на устройството към съответния текст; виртуален екскурзовод, който показва факти за съответни обекти (паметници, други забележителности...).
Миксирана реалност (MR)
Среща се и като hybrid reality (HR). Представява синтетично съдържание към реалния свят. Синтетичното съдържание и съдържанието в реалния свят са в състояние да реагират помежду си в реално време. Термин, който описва взаимодействието между реалната среда и виртуална среда, както и сливането на реални и виртуални светове с цел създаване на нови среди и визуализации, където физически и цифрови обекти съжителстват и взаимодействат в реално време. За разлика от AR, MR виртуалните обекти/аспекти взаимодействат с физическото пространство и физическите обекти. <u>Примери:</u> Microsoft HoloLens холографските очила, които разполагат с вграден чип за представяне на холограмно изображение на реален обекти; на 17.10.2017 г. Microsoft (Microsoft Game Studios) ще представи Halo: Recruit; през м. октомври 2017 се очаква стартиране продажбите на ново поколение устройства с MR на водещи производители; NASA и Microsoft работят върху проекта Sidekick, по който се разработват холографски очила за астронавти/космонавти за получаване на виртуална помощ от Земята.

Един такъв продукт се предлага от корпорацията Google – YouTube VR (фиг. 1). За него Google оповестява следното: „Използвайте YouTube по изцяло нов начин. Влезте в YouTube и изследвайте сайта в **3D VR-среда**. Сърфирайте и гледайте всички видеоклипове в YouTube – от 360-градусови 3D видеоклипове до стандартни правоъгълни клипове. (...) Слейте се със звука и картината“⁴.

⁴ **YouTube VR** [software]. In: *Google Play* [online]. Updated 15 March 2018. Available from: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.google.android.apps.youtube.vr&hl=bg>

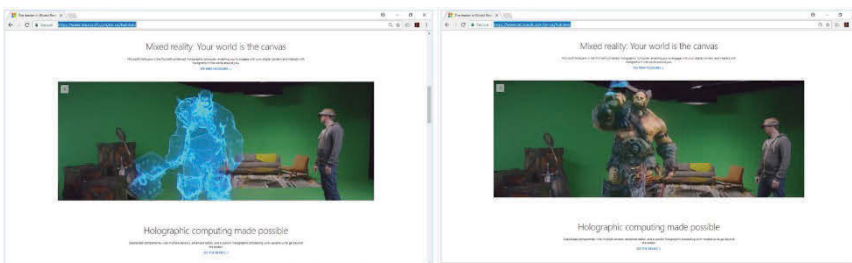
Фигура 1. YouTube VR (Google)

Източник: GooglePlay (октомври 2017)

Друг продукт е Microsoft HoloLens (фиг. 2), който според корпорацията е смесена реалност, обединяваща „хората, местата и обектите от ... физическия и цифров свят. Тази смесена среда става ... платно, където можете да създадете и да се насладите на широк спектър от преживявания. Контролирайте изгледа си ... (има се предвид панорама 360°)⁵. По същество, това е система за холограми. Според Microsoft „холограмите подобряват реалния свят. Взаимодействието с холограмите в смесената реалност ... позволява да визуализирате и работите с ... цифрово съдържание като част от ... реалния свят. Холограмите реагират на света около вас ... и ви позволява да взаимодействате със съдържание и информация по ... най-естествен начин“⁶.

Фигура 2: HoloLens (Microsoft)

Източник: Microsoft (октомври 2017)

Възможно е да бъдат изброени други примери за продукти, които предоставят VR, AR или MR, но и споменатите по-горе са достатъчни, за да се очертае картината на настоящото ИКТ развитие. Може да се очаква, че в скоро време ще доминира **симбиозата между реално и виртуално** под фор-

⁵ Microsoft HoloLens. In: *Microsoft* [online]. [Viewed 06.10.2017]. Available from: <https://www.microsoft.com/en-us/hololens>.

⁶ Ibid.

мата на обкръжаващо/ разширено/ добавено. Въпросът е дали човекът ще е в състояние да избира или ще бъде „погълнат“/ „потопен“ в симулираните реалности, дали ще съумее да различи реалното от виртуалното, включително да предпази себе си от недоброжелателни въздействия. Показателно в това отношение е случващото се с най-популярната към момента социална мрежа с над два милиарда потребители – Facebook⁷. Ето няколко факта.

- В средата на м. юни 2015 г. правителството на Белгия повдигна обвинение срещу Facebook, свързано със съмнения за злоупотреба с лични данни както на потребителите, така и на онези, които изобщо нямат профил в социалната мрежа. Изследване, поръчано от Комисията за защита на личните данни на Белгия, показва, че Facebook следи и хора, които нямат и никога не са имали регистрация в социалната мрежа. Оказа се, че е достатъчно само да посетят сайт, в който присъстват сините бутони „харесвам“ и „споделям“, даже без да ги кликуват. Това е първото дело в Европа, при което държавна институция, следяща за защита на личните данни, завежда дело срещу Facebook.

- През м. март 2016 г. властите в Германия също започнаха разследване срещу Facebook за злоупотреба с пазарно положение. Местната антимонополна комисия започна проверка във връзка с договор за използване на лични данни, който всеки потребител съзнателно или не подписва. Властите посочват, че Facebook използва личните данни на свои потребители като ги предоставя на рекламодателите си. Те от своя страна осъществяват целенасочена реклама към потребителите в социалната мрежа. Разследването има за задача да се провери дали на потребителите е достатъчно добре разяснен начинът на използване на личните им данни и какви по-точно данни се събират за тях от Facebook.

- През м. май 2017 г. Френската служба за защита на личните данни наложи глоба на Facebook в размер на 150 000 евро, защото администрацията на социалната мрежа не е успяла да защити данните на своите потребители от рекламодатели. Социалната мрежа е обвинена в това, че събира данни какви сайтове прегледат потребителите, без да ги предупреждава за това. Подобни проверки в момента се извършват и в Испания, и в Холандия.

- В началото на м. октомври 2017 г. в различни популярни електронни медии беше публикувана информация, свързана с Facebook и Google. В нея се обяснява как от начина, по който съответните платформи се използват от потребителите и „следите“, които те оставят, двете корпорации събират и съхраняват важна информация. „Интернет търсачките и социалните мрежи знаят за вас повече, отколкото родната ви майка. Проверете каква лична информация знае Google за вас. Джеф Хамербахер, един от програмистите във Фейсбук, е казал, че най-добрите мозъци от неговото поколение мислят само как да приямат хората към рекламите във Фейсбук и е нарекъл това развитие трагично. Ако продължавате да се чудите как така в брауъра ви моментално се появяват настойчиви офerti за застраховка живот веднага, след като сте започнали да

⁷ Тук няма да се коментира колко от профилите на потребителите на Facebook са реални и колко не са. През последните месеци обаче стана ясно (включително от множество публикации в медиите), че не са малко случаите на фалшиви профили и това само по себе си поражда поредица от въпроси, които изискват отделен анализ.

тренирате някой рискован спорт или пък спецслужбите започнат да проявяват интерес към Вас, след като в Google сте потърсили информация за радиоактивни вещества, явно не сте запознати с наличието на някои функции...“⁸.

Въпреки проблемите с официалните институции в различни страни, според Франс прес за третото тримесечие на 2017-та Facebook отбелязва 79% ръст в приходите си⁹. Генерираната печалба е 4,7 млрд. долара (при 2,6 млрд. за същия период на 2016 г.). Тази тенденция е в сила и за останалите наложили се в света корпорации от ИКТ бранша.

Друг установен факт е, че днешното развитие на ИКТ (включително интернет като инфраструктура) се стреми към разпространяването на *мобилни широколентови услуги*, което в голяма степен надхвърля това на фиксираниите широколентови услуги. В същото време цените на мобилните широколентови услуги за последните три години са спаднали средно с 50%. Факторите, свързани с достъпност, цена и скорост на връзката, са привлекли към онлайн приложения около половината от населението на света.

Във връзка с тенденцията за симбиоза между реално и виртуално, а така също развитие на хардуерните екосистеми, от лятото на 2017 г. вече е популярен един нов термин – **GigaWorld**¹⁰. Въвеждането му се свързва с тридесетгодишното съществуване на Интернет и отчетливото формиране на нова ера в неговото развитие. В разработка със заглавие “Unlocking GigaWorld Innovation. GigaApps in a GigaWorld” се посочва следното: „Третата индустриална революция използва за лост развитие на електрониката, информационните технологии и автоматизираното производство. Провежда се четвърта индустриална революция от киберфизически системи, основани на вълна от технологични иновации, които фундаментално променят естеството на цифровите приложения. Тя предефинира взаимодействията между хората, машините и околната среда; тя предефинира и начина, по който живеем и работим.“¹¹ В доклада се твърди, че сме в началото на цикъл (табл. 3), при който иновациите, инвестициите и монетаризацията работят едновременно за налагането на новотрски приложения на пазара. В този нов цикъл ИКТ мрежите са основен фактор за четвърта индустриална революция и разширяване на потенциала на GigaApplications чрез GigaNetworks. От своя страна GigaWorld се появява сред сложни конвергентни екосистеми. GigaWorld предлага решения за подобряване качеството на живот, мобилност, развитие на икономиката, споделяне на информация и вземане на решения¹².

⁸ **Шокиращо:** „Фейсбук“ и „Гугъл“ знаят повече за вас, отколкото родната ви майка. В: *Blitz.bg* [онлайн]. 05 Окт 2017, 8:36. [Прегледан на 05.10.2017]. Достъпно от: https://www.blitz.bg/lyubopitno/nauka-i-tehnologii/shokirashcho-feysbuk-i-gugl-znyat-poveche-za-vas-otkolkoto-rodnata-vi-mayka_news548490.html. Също и на: <http://www.celokupnabulgaria.eu/?p=18485>.

⁹ **80% ръст** в приходите на фейсбук за последното тримесечие. In: *24chasa.bg* [онлайн] 02.11.2017 08:50. [Прегледан на 02.11.2017]. Достъпно от: <https://www.24chasa.bg/novini/article/6527754>

¹⁰ GigaWorld определя нов интернет цикъл, с допълнителни изисквания към мрежата. Вж.: **Pankert, Gregory, Alves, Ignacio Garcia, Berjaoui**, Bassel. *Unlocking GigaWorld Innovation. GigaApps in a GigaWorld* [online]. August 2017. PDF 1.2 MB. [Viewed 12.10.2017]. Available from: <https://www.libertyglobal.com/pdf/publications/ADL-Report-Unlocking-GigaWorld-Innovation.pdf>

¹¹ Пак там, с. 7.

¹² Пак там.

Таблица 3. Цикли в развитието на Интернет

	1-ви Интернет цикъл (1990-2005)	2-ри Интернет цикъл (2005-сега)	3-ти Интернет цикъл (започва сега)
Софтуер (приложения), за използването на който (които) потребителите са принудени да закупват скъпоструващ хардуер (Killer Application; убийствено приложение) ¹³	Трансфер на данни Имейл Уеб браузър	Видео при поискване (единични, множествени)	Откриване на разширена/добавена реалност Виртуална телепрезиденция Автоматизиране на процеси
Мрежа: Основно изискване	Асинхронен трансфер на данни	Еднолентова / Еднопосочна трансмисия (доближава се до възможността „в реално време навсякъде“) Повсеместност	Изчисленията в реално време (Critical real-time; RTC) ¹⁴ Двупосочна трансмисия в реално време (латентност, сигурност, загуба на пакети, ...)
Осигуряване на приходи – инвестиция – ценообразуване	Капиталови разходи за покритие Достъп & Обем	Капацитет, базиран на капиталовите разходи за подобряване на преносната среда (скорост) & обем на трафика	Капиталови разходи за латентност и сигурност Ширина на честотната лента Качество на опита (QoE) ¹⁵ и качество на услугата (QoS) ¹⁶

¹³ Killer Application (Killer app; убийствено приложение) – название за софтуерен продукт, който се използва за привличане на потребители и за мотивирането им да купят нови хардуерни устройства и софтуерни системи (например компютърен хардуер, игрална конзола, софтуер, език за програмиране, софтуерна платформа или операционна система). Може да се каже, че с течение на времето „убийствените приложения“ се превръщат в основен фактор, който е свързан с покупките на хардуер.

¹⁴ В компютърната наука изчисленията в реално време (RTC; Real-time Control) или реактивните изчисления описват хардуерни и софтуерни системи, които са обект на „ограничения в реално време“. Програмите в реално време трябва да гарантират отговор в рамките на определени времеви ограничения, често наричани „крайни срокове“ – Вж. **Ben-Ari, M.** *Principles of Concurrent and Distributed Programming*. New York u.a.: Prentice Hall, 1990, p. 164. Коректността на тези системи зависи от техните времеви и функционални аспекти. Отговорите в реално време често се разбират в порядъка на милисекунди, а понякога и на микросекунди. Система, която не е определена като работеща в реално време, обикновено не може да гарантира отговор, в рамките на който и да е времеви период, въпреки че могат да бъдат дадени типични или очаквани времена за реагиране.

¹⁵ Quality of experience (QoE; качество на опита) е мярка за удовлетвореност (удоволствие или раздразнение) на клиент/потребител от дадена услуга (например телефонно обаждане, телевизионно предаване). В случая QoE е понятие, което се отнася до степента на удовлетвореност на потребителя от приложение или услуга, базирана на интернет. През 2016 г. то е дефинирано от Международния съюз по телекомуникации в Препоръка ITU-T P.10.

¹⁶ Quality of Service (QoS; качество на услугата) е направление за обективно измерване на параметрите на дадена услуга (например загуба на пакети или средна производителност). QoS се отнася до способността на дадена мрежа да постига максимална широчина на честотната лента и да се справя с други елементи на производителността на мрежата (например латентност, процент грешки и време за работа).

Правила (включително закони) за управление на интернет	Капацитет, базиран на капиталовите разходи за подобряване на преносната среда (скорост) & обем на трафика	Развитие на Широколенов достъп	Развитие на QoE
Публична политика – потребители – оператори	Свързване на всичко / всички Промоционална конкуренция	Насоченост към високоскоростен достъп Конкуренция, базирана на инфраструктура vs базирана на услуги	Устойчивост, сигурност и поверителност Инвестиция в GigaWorld

Източник: Arthur D. Little Analysis, p. 10.¹⁷

Усилията на бизнеса за развитие на различни икономически сектори, от една страна, и на управляващите/ контролиращите органи за задаване на правила, от друга, способстваха трансформацията от индустриално към т. нар. информационно общество. По този начин се реализира плавен преход в ре-дица сектори от икономика на материалното производство към икономика на услугите, базирани на мрежи (икономика на онлайн услугите). Днес обаче вече се очертава нов преход – към т. нар. икономика на данните. Показателно в това отношение е, че в началото на 2017 г. Европейската комисия (ЕК) прие и огласи съобщението „Изграждане на европейска икономика, основана на данни“¹⁸. То е съпроводено от работен документ, в който се предлагат политически и правни решения, които целят да се даде тласък на основаната на данни икономика в ЕС в рамките на стратегията за цифров единен пазар. Поводът за това решение е свързан със съществена констатация, а именно: „с обхващането на икономиката и обществото от основаната на данни промяна, все по-големи количества данни се генерират от машини или процеси въз основа на нововъзникващи технологии, като например „интернет на нещата“, фабриките на бъдещето и автономните свързани системи. Със самата свързаност се променя начинът, по който може да се получи достъп до данните. Преди достъпът е ставал най-вече чрез физически връзки, а сега – дистанционно. Огромното разнообразие от източници и видове данни, както и богатите възможности за прилагане на познанията от тези данни в множество области, включително разработването на публични политики, тепърва започват да се развиват. За да се възползват от тези възможности, както публичните, така и частните участници на пазара на данни се нуждаят от достъп до големи и разнообразни масиви. Следователно въпросите за достъпа и предаването по отношение на генерираните от тези машини и процеси данни са основни на възникването на икономика на данните и изискват внимателна оценка“¹⁹.

¹⁷ Pankert, Gregory, Alves, Ignacio Garcia, Berjaoui, Bassel. *Unlocking GigaWorld Innovation...*

¹⁸ Изграждане на европейска икономика, основана на данни. В: *EUR-Lex. Достъп до правото на Европейския съюз* [онлайн]. [Прегледан на 29.10.2017]. Достъпно от: http://eurlex.europa.eu/content/news/building_EU_data_economy.html?locale=bg

¹⁹ Пак там.

В документа на ЕК „Изграждане на европейска икономика, основана на данни“ се откроява следното:

– очертана е глобална тенденция за превръщане на данните в основен ресурс за икономически растеж, създаване на работни места и обществен напредък;

– с анализа на данни се улеснява оптимизирането на процесите и решенията, иновациите и предвиждането на бъдещи събития;

– в събирането, обработката, анализа и използването на данни се съдържа огромен потенциал за различни области – от здравето, околната среда, продоволствената сигурност, климата и ресурсната ефективност до енергетиката, интелигентните транспортни системи и интелигентните градове;

– стойността на основаната на данни икономика в ЕС е оценена на 257 милиарда евро през 2014 г. или 1,85 % от БВП на ЕС²⁰. Стойността е нараснала до 272 милиарда евро през 2015 г. или 1,87 % от БВП на ЕС (годишен ръст от 5,6 %). (В същата оценка се прогнозира, че ако условията на политиката и правната рамка за основаната на данни икономика бъдат създадени навреме, към 2020 г. стойността ѝ ще се повиши до 643 милиарда евро, т.е. 3,17 % от общия БВП на ЕС²¹);

– „основаната на данни икономика“²² се характеризира с екосистема от различни участници на пазара (например производители, изследователи и доставчици на инфраструктура), които си сътрудничат, за да осигурят достъпността и използваемостта на данните;

– участниците на пазара могат да извличат стойност от данните чрез създаване на разнообразни приложения, които са с голям потенциал за подобряване на ежедневието (например управление на трафика, оптимизиране на добивите и дистанционни здравни грижи).

– факт са нови технологии за „интернет на нещата“ (Internet of Things, IoT) или роботиката, пораждащи комплексни и сложни взаимозависимости както между продуктите (на базата на хардуер и софтуер), така и между свързаните помежду им устройства;

– могат да възникнат нови проблеми, свързани с автономните машини, чието неочаквано и непредвидено поведение би могло да причини вреди на хора и вещи;

²⁰ IDC. *European Data Market study: SMART 2013/0063: Finale Report*. [online]. Published February 2016. PDF 5,2 MB. Available from: https://www.key4biz.it/wp-content/uploads/2018/04/SMART20130063_Final-Final-Report_030417_2.pdf

²¹ Европейска комисия. Съобщение на комисията до европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Изграждане на основана на данни европейска икономика“. В: *EUR Lex* [онлайн]. Брюксел, 10.1.2017 COM(2017) 9 final. [Прегледан на 29.10.2017]. Достъпно от: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0009&from=EN#footnote2>

²² При основаната на данни икономика се измерва цялостното въздействие на пазара на данни – т.е. пазара, на който цифровите данни се търгуват като продукти или услуги, получени от необработени данни – върху икономиката като цяло. Това включва генериране, събиране, съхранение, обработка, разпределение, анализ, изготвяне, предоставяне и използване на данни, което е възможно благодарение на цифровите технологии. Вж. IDC. *European Data Market study: SMART 2013/0063...*

– описаните явления могат да създадат правна несигурност по отношение на прилагането на съществуващата рамка относно отговорността и безопасността.

Горното е пряко свързано с комуникация от тип „машина-машина“ (M2M). Всъщност, от няколко години сме свидетели на **M2M-революция** с обещания за неизброими възможности в един взаимосвързан свят от най-малко 50 милиарда „умни / интелигентни“ машини (според очакванията на ЕС към 2020 г.). Те са в основата на т. нар. *интернет на нещата* – интелигентни мрежи (smart grids) и технологии за изграждане на автоматизирани мрежи от устройства и продукти с цел увеличаване на ефективността. Интернет, в познатия му досега вид, също прокарва път към свързване и комуникация между различни устройства без човешка намеса. Телефони, лаптопи, принтери, камери, уреди за наблюдение и превозни средства са само част от различни видове „умни“ свързани вече устройства.

Потребителите

В началото на 2016 г. Facebook оповести данни от собствено изследване, според което броят на хората в света, които по онова време са имали достъп до интернет, е достигнал 3,2 милиарда в края на 2015 г. Според същото изследване обаче други 4,1 млрд. все още не са имали възможност да използват Мрежата.

Следваща господстваща компания – Google, също оповести проучване, но през 2017 г. То е проведено сред потребители от 63 страни (в България – в периода 01.04.2017–30.06.2017). Резултатите от него бяха публикувани през м. октомври 2017 г.²³ Според получените данни 80% от потребителите използват често интернет за лични цели, като най-активни са представители от възрастовите групи 25–34 и 35–44 години. (Делът на българите по този показател е 70%). За намиране на информация използват интернет 83% от потребителите, 80% – за забавления, 60% – с цел решаване на някакви конкретни задачи, 28% – качват съдържание, 30% – публикуват решения на проблеми в помощ на други онлайн потребители.

На база резултатите от цитираното проучване е направен изводът, че на пазарите вече е активен нов тип потребител (онлайн потребител, наречен *onliner*²⁴). Посочва се също, че се променят и екосистемите на устройствата (продължаващо покачване употребата на мобилни устройства, оказващо силно влияние върху общуването между хората, както и върху интеракцията с дигиталния свят). Според “Connected Consumer Study 2017” (Google) за съвременните потребители интернет е:

- забавна дестинация;

²³ **Connected Consumer Survey 2017**. In: *Think with Google* [online]. Survey research. October 2017. [Viewed 02.11.2017]. Available from: <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/en-145/perspectives/local-articles/connected-consumer-survey-2017/>. Вж. също: **Consumer Barometer with Google** [online]. [Viewed 02.11.2017]. Available from: <https://www.consumerbarometer.com/en/>

²⁴ Понятието вече е включено в Oxford Dictionaries и обозначава лица, които са активни онлайн (интернет потребители). Вж. дефиницията на адрес: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/onliner>

- ежедневно използван цифров инструмент;
- на първо място е инструмент за търсене на информация.

И още нещо. Онлайн потребителите (onliners) често са по-възрастни, отколкото се е допускало, а много от тях използват интернет няколко пъти дневно.

Наистина ли има основание за идентифициране на нов тип активен потребител – onliner? Безспорно. По данни на Международния телекомуникационен съюз (ITU) към ноември 2014 г. над 3 млрд. души по света са използвали интернет, като ръстът спрямо предходната година е бил с 6,6%²⁵. В края на 2016 г. обаче 3,9 милиарда души (53% от населението на света) не са използвали интернет²⁶:

- 1/3 от населението в Северна и Южна Америка и в ОНД е било офлайн;
- 75% от хората в Африка не са използвали интернет;
- 58,1% от хората в Азия и Тихоокеанския регион са били офлайн;
- 58,4% от хората в арабските държави не са използвали интернет;
- 21% от европейците са били офлайн.

Според публикуваните предварителни данни от същия източник, към средата на 2017 г.²⁷:

- делът на младите хора на възраст между 15–24 години, използващи интернет (71%), е значително по-висок от този общо за населението, използващо интернет (48%);
- в 104 страни повече от 80% от младото население е онлайн (младите хора са начело на днешното информационно общество);
- в развитите страни 94% от младежите (15–24 години) използват интернет; за сравнение в развиващите се страни те са 67% и само 30% в най-слабо развитите;
- от 830 милиона младежи, които са онлайн, 320 милиона (39%) са в Китай и Индия;
- почти 9 от 10 младежи, които не използват интернет, са от Африка, Азия и Тихоокеанския регион.

По данни на друг източник – Internet Live Stats²⁸, към 20.10.2017 г. (10.00 часа) над 3,7 милиарда от населението в света е с осигурен достъп до интернет²⁹. За сравнение: през 1995 г. потребителите са били едва 1%; броят на интернет потребителите в периода 1999–2013 се е увеличил десетократно; първият милиард потребители е постигнат през 2005 г., вторият милиард – през 2010 г., а третият – през 2014 г.

²⁵ В случая е съществено да се забележи, че става дума за реални потребители на интернет, а не за лица, които имат осигурен достъп до Мрежата.

²⁶ **International** Telecommunication Union. *ICT Facts and Figures 2016* [online]. PDF 4,5 Mb. [Viewed 12.10.2017]. Available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2016.pdf>

²⁷ **International** Telecommunication Union. *ICT Facts and Figures 2017* [online]. PDF 3,9 Mb. [Viewed 12.10.2017] Available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2017.pdf>

²⁸ **Internet Live Stat** [online]. [Viewed 12.10.2017]. Available from: www.internetlivestats.com

²⁹ Този източник приема за интернет потребител онзи, който може да има достъп до интернет у дома чрез всеки тип устройство и връзка, като не измерва реалната употреба на услуги през световната мрежа.

Анализът на данните, независимо от кой източник са, дава основания да се изведат два значими проблема:

(а) бързо нарастване броя на интернет потребителите, върху които могат да се прилагат различни стратегии за въздействие – към момента около 47% от населението в света;

(б) значимо дигитално разделение между имащи и нямащи достъп до интернет – към момента около 53% от населението в света няма такъв.

Каква е ситуацията в България?

По данни на Националния статистически институт (НСИ) за 2016 г.:

– 63,5% от домакинствата и 91,3% от предприятията в България имат достъп до интернет;

– 33,1% от лицата никога не са използвали интернет (34,7% през 2015 г., 37,1% през 2014 г.);

– 58,1% от лицата регулярно използват интернет (54,6% през 2015 г., 53,7% през 2014 г.).

По-активни в регулярното използване на интернет са:

– учащите се (95,3% през 2016 г. при 94,9% през 2015 г.)

– лица от възрастова група 16-24 годишни (87,2% за 2016 г. при 84,1% през 2015 г.), следвани от представители на възрастова група 25–34 годишни (82,5% за 2016 г. при 82% през 2015 г.) и от възрастова група 35–44 годишни (74,9% за 2016 при 69,2% през 2015 г.);

– заети (74,9% при 71,8% през 2015 г.).

От данните е видно, че страната ни е сред имащите голям дял на лица с осигурен достъп до интернет, както и ежегодно нарастващ дял на регулярно използващите го, т.е. преобладаващо българинът е сред онези 47%, които са активни в Мрежата. Типичният профил на българския интернет потребител (регулярно използващ интернет) е: млад, на възраст между 16-34 години, учащ или зает/ работещ, т.е. попада в констатираното от ИТУ за младежката активност в интернет като цяло. Освен това, по данни на ИТУ за 2016 г., България е на 10-то място в света по развитост на интернет на нещата (M2M за 100 потребители с мобилни абонаменти). По този показател страната ни изпреварва Естония, Словакия, Италия, Испания, Люксембург, Германия, Корея и др.³⁰ С други думи, бизнесът на територията на България се опитва сравнително бързо да приложи новите технологии за M2M и очевидно успява, а българският потребител бързо се възползва от предложенията на бизнеса.

Горното би било повод за заключението, че страната ни е сред ИКТ развитите и активно включени в използването и разпространението на най-новите мрежови технологии. Но една друга гледна точка е *основание за тревожно заключение* – податливост на потребителите към всякакви въздействия поради ниско ниво на знания и умения за използване на ИКТ. До колко е грамотен българският потребител? В категория „Е-умения на лицата между 16–74 години“ за 2016 г. се открояват следните данни:

– умения за работа с цел текстообработка – 25,7%,

– умения за работа с електронни таблици – 14,1%,

³⁰ **International** Telecommunication Union. *ICT Facts and Figures 2016...*

- умения за работа за работа с редактори за графични изображения, видео и аудио – 8,9%,
- умения за работа за прехвърляне на данни от компютър към друго устройство – 36,3%,
- умения за работа за създаване на презентации – 14,0%,
- умения за работа за инсталиране на софтуерни приложения – 14,4%,
- умения за промяна/ проверка на параметрите на конфигурацията на софтуерни приложения – 7,3%,
- знания и умения за създаване на компютърни програми – 1,0%.

Разбира се, може да се постави въпросът дали изброените по-горе умения, включени в методиката на НСИ, отразяват адекватно сегашните измерения за пълноценно и надеждно ИКТ включване на потребителите. Този въпрос тук няма да се коментира. Ниските дялове дори по тези показатели обаче подсказват преобладаващо използване на приложения и услуги безкритично и без необходимите базови знания. Според данните на същия източник доминират потребителите, използващи съответните технологии предимно за:

- *комуникация* – е-поща (71,1%); телефонни разговори или видео разговори чрез уеб камера) през използване на приложения като Viber, Skype, FaceTime (79,9%); участие в социални мрежи – създаване на потребителски профил, публикуване на съобщения или други дейности във Facebook, Twitter и други социални медии (75,4%); гледане на видео съдържание от услуги за видеосподеляне, например YouTube, Vbox7 (36,7%);

- *достъп до информация* – четене на онлайн вестници, новини, списания (68,0%); намиране на информация за стоки или услуги (64,5%);

- *забавление* – слушане на музика онлайн (например уеб радио, стрийминг на музика) (40,0%); играене или изтегляне на игри (32,2%); гледане на телевизия онлайн (на живо или на запис) от телевизионни оператори (22,9%) и др.

- *творчество* – качване (ъплоуд) на създадено собствено съдържание (текст, снимки, музика, видео, софтуер и др.) в уеб сайт за споделяне (35,1%); създаване на уеб сайт или блог (5,4%);

- *други онлайн услуги* – услуги, свързани с пътувания и резервации за настаняване (21,2%); продажби на стоки или услуги чрез аукциони като eBay, Auction, OLX, ПазарБГ, bazar.bg (10,6%); за поръчка/ покупка на стоки или услуги за лични цели през последните 12 месеца (16,6%, предимно дрехи и спортни стоки – 77,2%); интернет банкиране (7,4%); използване на платежни инструменти (например ePay, PayPal) за плащане на стоки/ услуги (4,2%).

От цитираните по-горе данни може да се обобщи, че сред потребителите преобладават, например, качващите собствено съдържание в нечии платформи (35%), но не и поддържащите собствен сайт (5%), запознаващите се със съдържанието на онлайн източници за новини / вестници / списания (68%), но онлайн пазаруващите са многократно по-малко (11–17%), а още по-малко са използващите онлайн банкиране (7%). Най-разпространените услуги според потребителската активност си остават електронната поща и телефонните/видео разговори, а така също поддържането на профил в социална мрежа.

Подобни данни бяха получени и от **собствено изследване** сред 135 студенти на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, проведено през април–май 2017 г.³¹ Те отговарят напълно на доминиращия профил на интернет потребителите в България: учащи, млади, във възрастова група 19–38 годишни (преобладаващо 20–23 годишни), повечето без трудов стаж (50,4%) или с до 1 година трудов стаж (23,7%).

Сред изследваните студенти 40% рядко използват компютър, а други 23,7% никога не са използвали такъв, но 65,9% много често използват лаптоп (често – други 13,3%). Таблет никога не са използвали 34,1%, но много често използват смартфон 79,3% (често – други 11,9%).

Информацията си респондентите съхраняват предимно на флашка (много често – 54,1%, често – 26,7). Изключително ниски са стойностите обаче относно употребата на отдалечени дискове (облачни технологии) – никога не го правят 31,9%, рядко – 22,2%, понякога – 20,0%. Нещо повече, 40,7% от анкетираните студенти заявяват, че не се интересуват от информация за други възможности за съхраняване на файлове, а отчасти го правят 31,1%.

Като цяло, на пръв поглед облачните услуги не представляват интерес за респондентите. Това заключение е на база твърдението, че никога не ги използват 19,3%, рядко ги използват 23,0%, а понякога – 28,9%. Съпоставянето на тези резултати с данните за масово използване на смартфон обаче е основание да се направи заключението, че сред анкетираните преобладават непознатите с тези технологии дори на потребителско ниво. По-конкретно, сред предпочитаните устройства са такива с операционна система Android, което само по себе си означава задължително използване на облачни услуги, но вероятно студентите не ги разпознават като такива. С други думи, получените резултати напълно потвърждават наличието на проблем с грамотността на активните потребители, а следователно и с качеството на използването от тях, със сигурността им и с пълноценното възползване от предимствата на тези технологии (Cloud Computing).

Въпросителни се очертават и с предпочитаните информационни ресурси. Общодостъпните ресурси (онлайн, но без гаранция за качество) събират най-голям дял положителни отговори – 70,4% от анкетираните използват такива, за разлика от платените ресурси – едва 13,3% използват платени онлайн ресурси. Студентите много често използват онлайн видеоклипове и филми (55,9%; често други 28,9%). Студентите от Философския факултет често използват е-книги и е-текстове (много често 45,9% и често 29,6%). Най-много положителни отговори обаче събират социалните мрежи – 96,3% от респондентите отбелязват, че са включени в поне една такава. Много често постват в социалните мрежи 34,1% (често – други 26,7%). Електронната поща и популярните платформи (Skype, Viber) за комуникация с колеги се използват много често от 75,6% (често – други 14,1%). Собствен блог обаче имат само 4,4%. Освен това, едва 9,6% използват електронен разпис за анга-

³¹ Изследването е на тема „Методика за измерване на информационно зависимото благополучие (Част I: Апробиране на инструментариум за набиране на емпирични данни)“ и е финансирано от Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (договор № 80-10-89 / 20.04.2017).

жиментите си (често – други 10,4%). В същото време 88,9% отбелязват, че ИКТ влияе върху техните занимания и практика (категорично „да“ – 42,2%). Според анкетиранияте, ИКТ повишават доброто реализиране в професията (81,5%), подпомагат създаването на нови контакти (72,6%), увеличават личното благополучие (65,2%) и увеличават шансовете за постигане на поставени цели в живота (55,6%). От една страна, ИКТ се приемат като нужни, полезни и даже съществени за реализацията, а от друга страна, (в реалната практика) употребата им е на примитивно ниво.

Като цяло, обобщеният образ на респондентите студенти е:

- млад и учещ;
- включен в социална мрежа и често публикуващ/поставящ информация за себе си в нея;
- активно комуникиращ през интернет базирани платформи;
- използващ предимно смартфон и/или лаптоп;
- използващ безплатни и общодостъпни интернет ресурси;
- незапознат с облачните услуги;
- разбиращ, че новите ИКТ влияят пряко както върху професионалната реализация, така и върху личното благополучие, но рядко обръщащ внимание на тяхното развитие и без интерес към новостите в тази област.

Проблемите

В предишните цикли от развитието на интернет вниманието на компаниите все още беше насочено най-вече към собствените инвестиции, а персонализирането на взаимодействието с клиентите/потребителите не беше от особено значение. Тогава светът познаваше и разполагаше най-вече с традиционните медии и средства за комуникация. Какво се случи през последните години? Промяна. Промяна, която издигна като ключов фактор ефективността и качеството на взаимодействието „бизнес – клиент/потребител“ или „държавни институции – граждани“/ „държавни институции – бизнес“. Сега насочеността е към персонализацията. Тази персонализация е базирана на стратегически концепции, които целят уникални и творчески цифрови решения, фокусирани върху потребителя (сега online – гъвкав, но и устойчив в своето поведение онлайн).

Онези, които вече са включени в Световната мрежа, които са част от генерирането и разпространението на информация онлайн или от друга форма на електронен обмен, които постоянно използват комуникационни системи (явно или неявно), са част от процесите/ системите за т.нар. „качество на опита“ (Quality of experience, QoE).

Качеството на опита официално се представя като нововъзникнало мултидисциплинарно научно и приложно поле. То се основава на постижения в сферите на социалната психология, когнитивната наука, икономиката и инженерната наука. Качеството на опита е насочено към разбирането на общите изисквания за качество на живот на човека и към неговата удовлетвореност като консуматор на стоки и услуги. По същество QoE е план на всички човешки

субективни и обективни качествени нужди и опит, произтичащи от взаимодействието с технологии и с бизнес организации в определен контекст³².

Макар да обхваща предимно субективни параметри, като цяло QoE служи за идентифициране и измерване мнението и нуждите на потребителите/клиентите на услугата. Стремехът е да се достигне до контролирано измерване, помагащо на операторите да установят грешки в услуги и ресурси, а така също и нужди от подобрения и последващо развитие³³.

Качеството на опита е пряко свързано с едно друго понятие – „качество на услуга“ (Quality of Service, QoS). То обхваща измерването и описанието на ефективността на дадена услуга (например достъп до телефонна или компютърна мрежа, или услуга за изчисляване в облаци) и по-специално ефективността, наблюдавана от потребителите на дадена мрежа³⁴. Качеството на услугата включва: постигната максимална широчина на честотната лента на дадена мрежа; други елементи на производителността на мрежата, като латентност, процент грешки и време за работа; контролиране и управление на мрежовите ресурси чрез задаване на приоритети за конкретни типове данни (видео, аудио, файлове) в мрежата. За количествено измерване на качеството на услуга често се разглеждат няколко аспекта на мрежовата услуга, като например загуба на пакети, скорост на предаване на данни, пропускателна способност, забавяне на предаването, наличност и др. Доскоро QoS се прилагаше изключително за мрежов трафик, генериран за видео по заявка, IPTV, VoIP, стрийминг медии, видеоконферентна връзка и онлайн игри. Технологиите за QoS, използвани в бизнеса за електронна или телефонна мрежа, обикновено подпомагат оптимизирането на управлението на мрежовия трафик, за да подобрят опита на мрежовите потребители.

В последно време обаче, с нарастване мащаба на икономиката на онлайн услугите и включването на повече икономически сектори в нея, технологиите за QoS се прилагат от различни организации с цел подобряване на предлаганите услуги и засилване на потребителския интерес (банковата сфера, туризма и др.). Във връзка с това е съществено да се подчертае, че през последните години експертите от ITU разглеждат интернет като глобална взаимовръзка между информационните системи чрез няколко различни мрежи. Всяка мрежа, всяка система в интернет, се приема като оказваща влияние не само върху качеството на собствените услуги, но и върху качеството на услугите на други мрежи и системи, защото оказва въздействие върху възприемането на качеството на интернет като цяло от неговите потребители. Освен това, според експертите, терминът „качество“ изисква ново разбиране, тъй като традиционният контрол върху основните параметри на отделните

³² **Toward** total quality of experience: A QoE model in a communication ecosystem. *Abstract*. In: *IEEE Communications Magazine* [online]. Vol. 50, Issue 4, 05 April 2012
doi:10.1109/MCOM.2012.6178834. Available from: <http://ieeexplore.ieee.org/document/6178834/?reload=true>

³³ Пак там.

³⁴ **Quality** of Service (QoS). In: *CISCO* [online]. [Viewed 19.10.2017]. Available from: <https://www.cisco.com/c/en/us/products/ios-nx-os-software/quality-of-service-qos/index.html>; **What** Is QoS? In: *Microsoft* [online].10/08/2009. [Viewed 19.10.2017]. Available from: [https://technet.microsoft.com/en-us/library/cc757120\(v=ws.10\).aspx](https://technet.microsoft.com/en-us/library/cc757120(v=ws.10).aspx)

елементи на мрежите и услугите вече не е нито достатъчен, нито ефективен. За да се отговори на съвременната ситуация, се налага да се определят няколко слоя „субективно качество“, а след това да се изградят количествени характеристики за описание на тези слоеве. Обръща се внимание и на въпросите за сигурността и стабилността като аспекти на качеството – те се подлагат на внимателно разглеждане поради изключителната важност за хората, независимо от мястото им във веригата „предлагане – потребяване“.

Може да се каже, че се наблюдава интересен *преход*:

– *от* измерване на производителността към управление на опита на потребителите. Огромните инвестиции в поддръжката и надграждането на мрежи, разработването и предлагането на услуги чрез тях вече се нуждаят от друга възможност за повишаване ефективността на вътрешните процеси и за подобряване и оптимизиране на управлението им;

– *от* прилагане на традиционни измервания за производителност на мрежите се преминава към прилагане на операции, фокусирани върху взаимовръзката между самия бизнес заедно с перспективата на клиента/потребителя;

– фокусът е изместен от измерване на услугата от гледна точка на надеждността на мрежата към крайния резултат, измерен чрез качеството на опита (QoE) на потребителя.

Както е видно, приоритетът е да се измери и контролира крайната цел и опита на клиента при използване на онлайн услуга. Този нов подход налага поставянето на акцент върху перспективата на клиента, а изпълнението на услугата да се измерва не само въз основа на набор от основни системни и мрежови елементи (например до колко работят правилно някои компоненти), но и въз основа на възприятията на клиентите. Освен това, налага се да се проследява QoE за отделни клиенти, вместо на по-широки сегменти от клиенти³⁵. В крайна сметка *управлението на опит на клиентите* се постига чрез:

– достъпност и лекота на използване (основна предпоставка, увеличаваща максимално QoE);

– ефективност на реакцията (предлагане на няколко канала за достъп до услугите; опростяване на процеса за получаване на подкрепа и информация; мултиканална стратегия за хомогенизиране на служебния опит);

– ефективност на операциите (намаляване броя на ескалациите, т.е. на случаи с разстроени или недоволни клиенти, които да се решават в бек офиса и създаване на възможност за отстраняване на проблемите още във фронт офиса; използване на иновативни инструменти за управление на знания в реално време; интегриране на интерфейса на използваните от клиента инструменти и агенти за достъп до множество системи);

³⁵ Вж. повече в: **Basile**, Vincenzo, **Spera**, Daniele. Maximizing Quality of Experience: A Company-Wide Customer Experience Management Approach. In: *Arthur D Little* [online]. Telecom and Media Viewpoint. Copyright © Arthur D. Little 2013. PDF 389 KB. [Viewed 18.10.2017]. Available from: http://www.adlittle.it/sites/default/files/viewpoints/TIME_2013_Improving_CEx_in_Operations.pdf

– ефективност на отговора (предоставяне на информация в реално време; предвиждане на потребностите на клиентите; свързване на ефективността на клиентските агенти с удовлетвореността на клиентите)³⁶.

Днес, на база продукти и услуги чрез интернет, обслужването на клиенти и задоволяването на потребителски очаквания е силно диференцирано в множество сегменти. Управлението на QoE обаче може да се сведе до: *наблюдение, контролиране и прогнозиране*. Те се отнасят до всички нива на обслужване по всички точки на съприкосновение с клиента (маршрута на клиента). Ако към това се добавят специфичните бизнес цели, конкуренцията на пазарите, надпреварата за привличане на клиенти/потребители, може да се окаже, че в едни случаи човекът е обгрижван, за да бъде задържан колкото се може по-дълго като клиент, но в други случаи клиентът попада под заплаха от нелоялни бизнес практики. Паралелно с това очакванията и изискванията на клиентите/потребителите се увеличават и ще продължат да се увеличават, най-малкото поради натрупването на опит от самите тях. Същото важи с особена сила за онези, които прекарват повече време свързани с цифровия свят, отколкото с реалността.

Бизнесът отдавна е наясно, че интернет вече е „най-добрият партньор“ за потребителите (за връзка с други себеподобни, за гледане и съпреживяване, за постване и демонстриране на собственото Аз, както и други подобни). Бизнесът отдавна е наясно и с това, че поддържането на тази нагласа на потребителите, това преживяване на потребителите, не бива да се разрушава. Защото в противен случай множество бизнес интереси биха били нарушени, биха пострадали имиджът и авторитетът на съответните фирми, особено техните печалби. Ето защо качеството (на опита и на услугите) е от съществена важност и за двете страни – предлагащи и потребяващи³⁷.

Институциите също насочват своите политики в посока създаване на условия и регулации за развитие на свръх-високоскоростен широколентов достъп и за разгръщане на мрежи от следващо поколение (Next Generation Access, NGA). Например в Програмата в областта на цифровите технологии за Европа³⁸ (*Digital Agenda for Europe*; DAE) се определят седем взаимосвързани приоритетни стълба: 1. Нов единен цифров пазар, който да предостави ползите от цифровата ера; 2. Подобряване на стандартизацията и оперативната съвместимост в областта на ИКТ; 3. Увеличаване на доверието и сигурността в интернет; 4. Увеличаване на достъпа на европейците до бърз и свръх бърз интернет; 5. Стимулиране на авангардна изследователска и развойна дейност в областта на ИКТ; 6. Осигуряване на умения за използване на цифрови технологии и на достъпни онлайн услуги за всички европейци; 7. Разгръщане на потенциала на ИКТ в полза на обществото. Тази програма е надградена със следваща – Програма за цифров единен пазар (*The Digital*

³⁶ Пак там.

³⁷ По данни на NBC (февруари, 2015) потребителите, които нямат проблеми с качеството, гледат 50% повече видеоклипове.

³⁸ **Digital Agenda for Europe**. In: *European Union* [online]. Digital economy & society, 2014. PDF 565 MB. [Viewed 01.11.2017]. Available from: https://europa.eu/european-union/topics/digital-economy-society_en

Single Market)³⁹. Цифровият единен пазар се разглежда като сектор, който обхваща дигиталния маркетинг, електронната търговия и телекомуникации. Те от своя страна са определени като безгранично пространство, улесняващо живота на хората, в което гражданите и предприятията могат да търгуват, да въвеждат иновации и да си взаимодействат законно, безопасно, сигурно и на приемлива цена. Проучвания на ЕК сочат, че това ще допринесе с 415 милиарда евро годишно за европейската икономика и за създаване на стотици хиляди нови работни места. Към май 2015 г. Европейската комисия е изпълнила 35 действия във връзка със своята Стратегия за цифров единен пазар. Сега вниманието е насочено най-вече към актуализиране правилата на ЕС в областта на телекомуникациите, които да дадат тласък на инвестициите във високоскоростни и качествени мрежи (от решаващо значение за пълното разгръщане на цифровата икономика и общество). Конкретните постижения могат да се проследят в сайта на инициативата Digital Agenda Implementation⁴⁰, където държавите членки на ЕС споделят постигнатия напредък по всяка от планираните 23 действия (като част от стълбовете на DAE):

- Цифров единен пазар (2 действия),
- Оперативна съвместимост и стандарти (2 действия),
- Доверие и сигурност (4 действия),
- Много бърз интернет (4 действия),
- Изследвания и иновации (2 действия),
- Подобряване на електронните умения (3 действия),
- ИКТ за обществени предизвикателства (6 действия).

Основната идея е „да се улеснят инвестициите в нови много бързи, отворени и конкурентни интернет мрежи, които ще бъдат артериите на бъдещата икономика и основна предпоставка за широкото използване на ИКТ базирани електронни услуги за гражданите, бизнеса и държавното управление“⁴¹. Това е така, защото ИКТ се възприемат като „един от основните двигатели за изграждането на конкурентоспособна икономика, основана на знанието и иновациите. Една четвърт от ръста на брутният вътрешен продукт в ЕС се създава в ИКТ сектора, а инвестициите и иновациите в ИКТ са основният фактор за повишаване на производителността в ЕС. Създаването на условия за повсеместен достъп до ИКТ и тяхното широко използване са основна предпоставка за развитието на иновативно и приобщаващо информационно общество осигуряващо високо качество на живот на гражданите“⁴².

³⁹ The EU and the Digital Single Market. In: *European Union* [online]. EU Bookshop. PDF 2017. 2,83 MB. [Viewed 01.11.2017] Available from: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8084b7f3-6777-11e7-b2f2-01aa75ed71a1/language-en/format-HTML>. Вж. също: **Digital** Single Market strategy: Mid-term review. In: *EUR-Lex* [online]. [Viewed 01.11.2017]. Available from: http://eur-lex.europa.eu/content/news/digital_market.html?locale=en

⁴⁰ **Digital** Agenda Implementation. In: *European Commission* [online]. [Viewed 01.11.2017]. Available from: <http://daeimplementation.eu/>

⁴¹ **Стратегическа** рамка на политиката в областта на ИКТ. В: Република България. Министерство на икономиката [онлайн]. PDF 590 KB. [Прегледан на 01.11.2017]. Достъпно от: <https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/innovations/materialict.pdf>

⁴² Пак там, с. 1.

Критичният анализ на инициативите на ЕС, а и на други страни в света, дават основание обаче да се направи заключението, че на преден план се очертават *три тенденции*: (а) умножаване на продуктите, от които може да се възползва човекът, (б) стимулиране на хората/ гражданите (чрез политики или бизнес инициативи) да бъдат по-активни в цифровите среди (да се превърнат в активни onliners) и (в) умножаване на рисковете от използване на цифровите среди. Ще успее ли отделният човек/ гражданин/ потребител/ клиент да съхрани поне част от т. нар. лично пространство, да се възползва от предлаганото, без да прекрачва границата „независимост и свобода на избора“? Може би.

Въпроси за дискусия

Съвременното развитие на ИКТ и на мрежовата инфраструктура ясно сочи, че за потребителя е съществено важно той да бъде достатъчно запознат и с възможностите, и с рисковете при употреба на съответни приложения, независимо дали става дума за достъп и разпространение на информация, за достъп и разпространение на комуникационни услуги или за забавление. Това е пряко свързано и с неговото благополучие⁴³, доколкото постигането на цели и успех често пъти е зависимо от адекватно приложени знания и умения към съответна ситуация. Това с особена сила важи за ИКТ наситени среди и тяхното видимо или невидимо влияние както върху потребителя, така и върху ситуацията.

Динамичното изменение на условията за труд и лична реализация, а така също възможностите за забавления дават основание да се постави въпросът за зависимостта на благополучието на човека от компютърно базирани системи/цифрови системи. Казаното по-горе дава основание да се формулира въпросът доколко хората са готови да се възползват максимално от технологичните позитиви и да се предпазят от техните негативи. Това с особена сила важи за активните onliners, каквито са повечето млади хора.

Възможно ли е, при това положение, успешна реализация на потребителите в личен и професионален план (особено на младите) в постоянно променящия се свят, ставащ все по-зависим от новите ИКТ? Възможно ли е успешното им реализиране в GIGAWorld, който безспорно ще бъде факт и с голям обхват при включване на сегашните младежи в пазара на труда? Времето ще покаже, но още сега е сигурно едно: за преобладаващата част от тях предстои трудна професионална реализация, особено на позиции, които вече изискват ИКТ знания и умения на по-високо ниво от това за постване в социални мрежи, интернет телефония или гледане на видео. На този етап повечето младежи все още не могат да се възползват максимално от технологичните позитиви и да се предпазят от техните негативи. Ако към това се добави и предстоящата засилена динамика в периодичното обновяване на професиите или най-малкото на изискванията към тях, повечето (особено сегашни сту-

⁴³ Тук под благополучие се разбира понятието *welfare*. За дефиниция виж: *welfare* в *Oxford Dictionaries* на адрес <https://en.oxforddictionaries.com/definition/welfare>; *welfare* в *Learner's Dictionary* на адрес <http://www.learnersdictionary.com/definition/welfare>

денти) ги очаква драматичен разрыв между желано и възможно, между очаквано бъдеще и реално случващо се в живота.

Използвани източници

- 80% ръст** в приходите на фейсбук за последното тримесечие. In: *24chasa.bg* [онлайн] 02.11.2017 08:50. [Прегледан на 02.11.2017]. Достъпно от: <https://www.24chasa.bg/novini/article/6527754>
- Европейска комисия.** Съобщение на комисията до европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Изграждане на основана на данни европейска икономика“. В: *EUR Lex* [онлайн]. Брюксел, 10.1.2017 COM(2017) 9 final. [Прегледан на 29.10.2017]. Достъпно от: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0009&from=EN#footnote2>
- Изграждане** на европейска икономика, основана на данни. В: *EUR-Lex. Достъп до правото на Европейския съюз* [онлайн]. [Прегледан на 29.10.2017]. Достъпно от: http://eur-lex.europa.eu/content/news/building_EU_data_economy.html?locale=bg
- Стратегическа рамка** на политиката в областта на ИКТ. В: Република България. Министерство на икономиката [онлайн]. PDF 590 KB. [Прегледан на 01.11.2017]. Достъпно от: <https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/innovations/materialict.pdf>
- Шокиращо:** „Фейсбук“ и „Гугъл“ знаят повече за вас, отколкото родната ви майка. В: *Blitz.bg* [онлайн]. 05 Окт 2017, 8:36. [Прегледан на 05.10.2017]. Достъпно от: https://www.blitz.bg/lyubopitno/nauka-i-tehnologii/shokirashcho-feysbuk-i-gugl-znayat-poveche-za-vas-otkolkoto-rodnata-vi-mayka_news548490.html. Също и на: <http://www.celokupnabulgaria.eu/?p=18485>
- Bajarin**, Tim. The Next Big Thing for Tech: The Internet of Everythin. In: *Time* [online]. January 13, 2014. [Viewed 17.02.2016]. Available from: <http://time.com/539/the-next-big-thing-for-tech-the-internet-of-everything/> и др.
- Basile**, Vincenzo, **Spera**, Daniele. Maximizing Quality of Experience: A Company-Wide Customer Experience Management Approach. In: *Arthur D Little* [online]. Telecom and Media Viewpoint. Copyright © Arthur D. Little 2013. PDF 389 KB. [Viewed 18.10.2017] Available from: http://www.adlittle.it/sites/default/files/viewpoints/TIME_2013_Improving_CEx_in_Operations.pdf
- Ben-Ari**, M. *Principles of Concurrent and Distributed Programming*. New York u.a.: Prentice Hall, 1990, p. 164.
- Connected Consumer Survey 2017**. In: *Think with Google* [online]. Survey research. October 2017. [Viewed 02.11.2017]. Available at: <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/en-145/perspectives/local-articles/connected-consumer-survey-2017/>. Вж. също: **Consumer Barometer with Google** [online]. [Viewed 02.11.2017]. Available at: <https://www.consumerbarometer.com/en/>
- Digital Agenda for Europe**. In: *European Union* [online]. Digital economy & society, 2014. PDF 565 MB. [Viewed 01.11.2017] Available from: https://europa.eu/european-union/topics/digital-economy-society_en
- Digital Agenda Implementation**. In: *European Commission* [online]. [Viewed 01.11.2017]. Available from: <http://daeimplementation.eu/>
- European Data Market study** [Проучване на европейския пазар на данни]: SMART 2013/0063, IDC, 2016.
- IDC. European Data Market study: SMART 2013/0063: Finale Report**. [online]. Published February 2016. PDF 5,2 MB. Available from: https://www.key4biz.it/wp-content/uploads/2018/04/SMART20130063_Final-Final-Report_030417_2.pdf
- International Telecommunication Union. ICT Facts and Figures 2016** [online]. PDF 4,5 Mb. [Viewed 12.10.2017]. Available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2016.pdf>

- International** Telecommunication Union. *ICT Facts and Figures 2017* [online]. PDF 3,9 Mb. [Viewed 12.10.2017] Available from: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2017.pdf>
- Internet Live Stat** [online]. [Viewed 12.10.2017]. Available from: www.internetlivestats.com.
- Internet of Everything**. [online]. [Viewed 17.02.2016]. Available from: <http://ioeassessment.cisco.com/>
- Internet of Things (IoT): What it is and why it matters**. In: *SAS* [online]. [Viewed 16.02.2016]. Available from: http://www.sas.com/en_us/insights/big-data/internet-of-things.html
- JobTiger: HR компания и кариерен сайт** [онлайн]. [Прегледан на 06.10.2017] Достъпно от: <http://www.jobtiger.bg/statia/novite-profesii-iziskvat-nov-tip-obrazovanie-220-2>.
- Microsoft HoloLens**. In: *Microsoft* [online]. [Viewed 06.10.2017]. Available from: <https://www.microsoft.com/en-us/hololens>
- Pankert, Gregory, Alves, Ignacio Garcia, Berjaoui**, Basel. *Unlocking GigaWorld Innovation. GigaApps in a GigaWorld* [online]. August 2017. PDF 1.2 MB. [Viewed 12.10.2017]. Available from: <https://www.libertyglobal.com/pdf/publications/ADL-Report-Unlocking-GigaWorld-Innovation.pdf>
- Pankert, Gregory, Alves, Ignacio Garcia, Berjaoui, Basel**. *Unlocking GigaWorld Innovation...*
- Quality of Service (QoS)**. In: *CISCO* [online]. [Viewed 19.10.2017]. Available from: <https://www.cisco.com/c/en/us/products/ios-nx-os-software/quality-of-service-qos/index.html>;
What Is QoS? In: *Microsoft* [online]. 10/08/2009. [Viewed 19.10.2017]. Available from: [https://technet.microsoft.com/en-us/library/cc757120\(v=ws.10\).aspx](https://technet.microsoft.com/en-us/library/cc757120(v=ws.10).aspx)
- Recommendation ITU-T H.248.86**: Gateway control protocol: ITU-T H.248 support for deep packet inspection. In: *International Telecommunication Union ITU* [online]. Approved in 2014-01-13. [Viewed 28.06.2016]. Available from: <https://www.itu.int/rec/T-REC-H.248.86/en> и др.
- Recommendation ITU-T Y.2771**: Framework for deep packet inspection. In: *International Telecommunication Union ITU* [online]. Approved in 2014-07-18. [Viewed 28.06.2016]. Available from: <https://www.itu.int/rec/T-REC-Y.2771-201407-I>
- The EU and the Digital Single Market**. In: *European Union* [online]. EU Bookshop. PDF 2017. 2,83 MB. [Viewed 01.11.2017] Available from: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8084b7f3-6777-11e7-b2f2-01aa75ed71a1/language-en/format-HTML>. Вж. също: **Digital Single Market strategy: Mid-term review**. In: *EUR-Lex* [online]. [Viewed 01.11.2017]. Available from: http://eur-lex.europa.eu/content/news/digital_market.html?locale=en
- Toward total quality of experience: A QoE model in a communication ecosystem**. Abstract. In: *IEEE Communications Magazine* [online]. Vol. 50, Issue 4, 05 April 2012 doi:10.1109/MCOM.2012.6178834. Available from: <http://ieeexplore.ieee.org/document/6178834?reload=true>
- YouTube VR** [software]. In: *Google Play* [online]. Updated 15 March 2018. Available from: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.google.android.apps.youtube>

ДИГИТАЛНАТА (НЕ)ГРАМОТНОСТ И БЛАГОПОЛУЧИЕТО

Стамена Кавръкова-Георгиева

Анотация

Целта на настоящата разработка е да открие и опише връзката между дигиталната грамотност и личното благополучие. За основа на проучването са използвани резултати от анкетно проучване сред 135 студенти от Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Разгледани са различни аспекти на дигиталната грамотност и тяхното влияние за постигане на благополучие. Предложени са мерки за справяне с проблемите, свързани с нарастващото ниво на неграмотност сред младите хора.

Ключови думи: дигитална неграмотност, дигитална грамотност, благополучие, информация, обучение, ИКТ, интернет.

Терминът „дигитална грамотност“ е въведен от Пол Глиътър в книгата му „Digital literacy“ през 1997 г., но е използван широко през 90-те години на миналия век¹, като съществуват много и различни концепции за това какво всъщност означава той.

През 2011 г. работната група на Американската библиотечна асоциация, отговаряща за проблемите с дигиталната грамотност, дава следното определение: „Дигиталната грамотност е способността да се използват информационни и комуникационни технологии (ИКТ) за намиране, оценяване, създаване и предаване на информация, за която се изискват както когнитивни, така и технически знания“². Според членовете на работната група дигитално грамотният човек трябва да:

- притежава различни умения, които да му помогнат да работи с информация, независимо от нейния формат;
- може да използва разнообразие от технологии по оптимален начин, с цел да извлече информация, да я разтълкува и да оцени нейната стойност;
- разбира връзката между технологиите, придобиването на нови знания и правилното боравене с информация;
- използва тези си знания и умения, за да участва в гражданското общество и да допринася за създаването на ангажирана и информирана общност.

През 2011 г. работната група за информационна грамотност към Общността на колежанските, националните и университетските библиотеки (SCONUL) в Обединеното кралство създават модел на информационната гра-

¹ Bawden, David. Origins and Concepts of Digital Literacy. In: *Digital Literacies: Concepts, policies and practices*, 2008, chapter 1, pp. 17–32, ISBN: 9781433101694.

² Viser, Marijke. Digital literacy definition [online]. 14 September 2012 07:48 [Viewed 22.06.2017]. Available from: <http://connect.ala.org/node/181197> (преводът мой).

мотност, основаващ се на седем групи умения, които човек трябва да притежава, за да се счита за грамотен или „Седемте стълба на информационната грамотност“³:

– Осъзнаване на нуждата от нова информация – личността осъзнава, че винаги има какво още да се научи, създава си навици за учене и знае, че знанието разкрива нови възможности. Тя осъзнава кога не разполага с достатъчно информация и разполага с необходимите умения да потърси допълнителни материали по даден въпрос.

– Създаване на стратегия – човекът е запознат с различните видове налична информация и как те могат да бъдат достигнати. Той може да използва различни способи за търсене и за разпознаване на данни, които биха били от най-голяма полза.

– Планиране на търсене – познати са повече от една техники за търсене, както и начинът на работа с контролирани речници и ключови думи. Потребителят сам може да избере най-подходящата стратегия за достигане до желаната информация.

– Събиране на информация – съществува разбиране за това как е организирана информацията, по какъв начин може да бъде осигурен достъп до нея, да се използва и цитирана, какви са рисковете при използване на данни от непроверен източник. Тук са и уменията за използване на вторична информация или метаданни.

– Оценка на получените резултати – осъзнаване на нуждата една информация да бъде проверена и да бъде поставена под въпрос нейната достоверност. Също така човек трябва да има необходимите умения да разгледа новите данни в правилен контекст и да ги съпостави с предишно получени резултати. Необходимо е наличие на критично четене, разпознаване на основните идеи и пресяване на получената информация.

– Организиране на новополучената информация – съществува познание за различните методи и инструменти за индексирание и рефериране на намерените източници с цел по-лесен достъп до информацията, без това да нарушава интелектуалната собственост на авторите.

– Прилагане на полученото знание – човекът трябва да може да синтезира новополучените данни, да ги добавя към предишните си резултати и на базата на това да създава нова информация. Той трябва да е наясно с каква цел прави това и спрямо нея да избере подходящ начин за представяне на новото знание.

Моделът „Седемте стълба на информационната грамотност“ може да се приложи изцяло и към дигиталната грамотност. Основната разлика е, че при дигиталната грамотност се използва не само информация в писмен вид, а и такива под формата на снимки, видеоклипове, аудиозаписи, програмен код. Човекът трябва да е запознат не само с методите за намиране, обработка и съхранение на информация, но и с различни софтуерни инструменти, които да улеснят и ускорят тези процеси.

³ The SCONUL Seven Pillars of Information Literacy: Core Model For Higher Education. In: SCONUL [online]. PDF 2,7 MB. April 2011, pp. 1–14. [Viewed 22.06.2017]. doi: 10.1108/00907320610716486. Available from: <https://www.sconul.ac.uk/sites/default/files/documents/coremodel.pdf>

Връзка между дигиталната грамотност и благополучието

Според тълковния речник⁴ благополучие означава „спокоен, щастлив живот в материална осигуреност“. От това определение могат да се изведат множество условия за достигане на благополучие – професионално развитие и успехи, добро здравословно състояние, удовлетвореност от средата на живот, достигане до определен стандарт за живот, наличие на дадена покупателна способност, лично щастие и други подобни.

За влиянието на ИКТ върху тези фактори за лично благополучие може да се спекулира много. За връзката между тях се съди и от данните от проведената анкета сред 135 студенти на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ – 51,1% от запитаните считат, че личното им благополучие е донякъде пряко зависимо от ИКТ, а други 23,3% отчитат по-голяма връзка между двете. Над 2/3 от хората от тези две групи (78,7%) биха съдействали за разпространението на ИКТ, защото увеличава личното благополучие.

Ето няколко примера за това как ИКТ биха повлияли на различните условия за постигане на благополучие.

– Професионално развитие – ИКТ подкрепят достъпа до множество източници на разнородна информация и усвояването на нови знания и умения. В интернет съществуват различни платформи за обучения, които дават възможност за допълнителна квалификация и професионално развитие. От друга страна, социалните мрежи като LinkedIn улесняват процеса по намиране на нова работа, връзката с потенциални партньори и представянето пред глобалното бизнес общество.

– Добро здравословно състояние – въпреки че честото използване на ИКТ води до някои здравословни проблеми, особено свързани със стойката на човек⁵, връзката с интернет носи и дивиденди за здравето. Наличието на онлайн регистри за различни здравни заведения и техните адреси улеснява достъпа и помага на хората да се ориентират в момент на нужда, особено ако се намират на чуждо място. Друга услуга, която спестява време и намалява риска от потенциални грешки при предаването на информация, е наличието на потребителски портали на болници, аптеки и лаборатории. В тях човек може да провери резултати от изследвания и да ги препрати на своя лекар, да получи информация за здравния си статус, предписани лекарства и др. под. Още една възможност е наличието на здравни форуми, където лекари отговарят на въпросите на пациенти. В тях човек може да получи допълнителна информация по интересоващи го въпроси, свързани с неговото здраве и с необходимата превенция от различни заболявания (макар ползата от тях да е спорна).

– Удовлетвореност от средата на живот – все повече институции създават свои интернет портали, в които човек може да получи информация, независимо от времето и мястото на което се намира. Създаването на електронно правителство осигурява възможност гражданите да извършат всички дейности, свързани

⁴ **Благополучие**. В: *Речник на думите в българския език* [онлайн]. [Прегледан на 20.06.2017]. Достъпно от: <http://rechnik.info/благополучие>

⁵ **Umeh, K., Mackay, M., Mulhearn, C.** Information and Communication Technology, Well-Being, and Ethnicity. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* [online]. 2016, pp. 1–7. [Viewed 06.07.2017]. doi: 10.1089/cyber.2015.0328

с поддаване и издаване на документи, попълване на декларации, издаване на справки. Същото е значимо удобство за потребителите на електронни услуги, защото не зависят от местонахождението на конкретна институция и работното ѝ време, не се налага да се редят на опашка пред гишетата и пр. От друга страна е улеснено съобщаването за нередности и изказването на несъгласие. Всеки може да сигнализира за проблем и/или да намери начини за решаването му. В Дания например се използва терминът „welfare technologies“ („технологии за благополучие“), който илюстрира точно този аспект на новите технологии⁶.

– Покупателна способност – този фактор е пряко свързан с професионалното развитие. ИКТ помагат на хората да повишат своята квалификация, което в най-честия случай върви ръка за ръка с растежа на заплатата и съответно с материалната осигуреност. Освен това в интернет може да се намери информация за влагането на средства и начини за тяхното управление. Друг аспект на покупателната способност е наличието на богат набор от продукти и услуги, които да бъдат закупени. Новите технологии спомагат за създаване на глобален пазар, където всеки може да закупи всичко, независимо от това къде се намира.

– Стандарт на живот – фактор, пряко свързан с предишния. Човек има достъп до множество продукти и услуги, с помощта на които да изгради и поддържа желанието от него стандарт на живот. С повишаването на финансите нараства и възможността за закупуване на по-качествени стоки. Друг аспект на стандарта на живот е създаването и поддържането на образ пред глобалното общество. Чрез социалните мрежи всеки може да изгради желанието имидж и с него да „оформи“ мнението на останалите хора. Отделно от това, тези мрежи позволяват на човек да се свързва онлайн с други хора, споделящи неговите ценности и интереси. Улеснява се създаването и поддържането на контакти, както и организирането им в различни кръгове.

– Лично щастие – това е, може би, най-същественото условие за благополучие. Само по себе си то е много субективно и неизмеримо, но до голяма степен е зависимо от гореизброените фактори. От тук следва, че то е косвено свързано с ИКТ и тяхното използване.

Достатъчно ли е човек да разполага с ИКТ, за да постигне благополучие и каква е връзката с дигиталната грамотност? Материалната осигуреност подсказва достъп до технологии, което е основно условие за съществуване на дигитално грамотна личност. Въпреки това този достъп сам по себе си не означава нищо. Необходими са набор от знания и умения за използване на наличните ИКТ така, че да се постигат определени цели.

Определят ли се студентите като благополучни

Според резултатите от цитираната по-горе анкета, 46,2% от всички студенти оценяват своето лично благополучие като „по-скоро високо“, а 35,4% „донякъде високо“. Това е разбираемо предвид профила на среднестатистическия респондент, който може да се изгради на базата на отговорите: той/тя е на възраст около 21 години, студент в един от най-големите факултети на СУ „Св. Климент Охридски“ – Философския, с трудов стаж около 1 година,

⁶ *Welfare technologies and ICT* [online]. 21 May 2015. [Viewed 06.07.2017]. Available from: <https://www.digst.dk/ServiceMenu/English/Policy-and-Strategy/Welfare-Technology-and-ICT>

притежаващ минимум едно устройство, базирано на ИКТ; той/тя е човек, който е материално осигурен, все още се обучава, но в същото време търси професионално развитие. Няма причина, която да кара респондентите да не се смятат за благополучни.

Определят ли се студентите като ИКТ грамотни

Предвид предходните данни, нека да си зададем въпроса как младите хора определят своята дигитална грамотност. На въпроса дали притежават подходяща подготовка за прилагане на ИКТ в собствените си занимания, 44,7% от респондентите отговарят, че не се чувстват достатъчно запознати, дори когато става въпрос само за покриване на собствените нужди.

Всички анкетирани са студенти, които имат две от основните условия за благополучие – достъп до образование и до технологии, но това не е достатъчно, за да се считат за дигитално грамотни. Липсва, може би, най-важното условие на дигиталната грамотност – умението да се борави с информация и да се познава добре инструментариумът за това.

В същото време, почти всички анкетирани (90,9%) са убедени, че ИКТ пряко влияят върху техните всекидневни занимания. Изниква парадоксът – въпреки че над половината респонденти посочват, че личното им благополучие е пряко зависимо от прилагането на ИКТ, почти същият брой хора заявяват, че имат по-скоро ниска подготовка за прилагане на ИКТ за собствени нужди. Едва 25% от споделилите, че са достигнали по-скоро висока степен на благополучие отбелязват, че са донякъде подготвени да използват ИКТ качествено; 46,6% посочват, че не са добре подготвени; другите 23,3% изобщо нямат подходяща подготовка.

При по-задълбочен анализ се вижда, че от всички студенти, посочили, че личното им благополучие е по-скоро високо и е свързано донякъде с използването на ИКТ, 53% определят себе си като недостатъчно компетентни при боравенето с информационни технологии. Това е в пълно противоречие с всички предишни отговори и твърдения. В особен противовес е въпросът за влиянието на ИКТ върху практиката на респондентите. Общо 90,9% от респондентите споделят, че ИКТ имат голямо влияние върху това, с което се занимават. Според тях новите технологии спомагат за усвояването и затвърждаването на знания, ИКТ подпомагат развитието на практически умения, те допринасят за натрупването на опит за работа в динамична среда и стимулират интереса към науката и изкуствата.

Съпоставката на подадените отговори по въпросите в анкетната карта дава основания да се направи заключението, че сред респондентите преобладаващо липса умение да се извлича, оценява и обработва информация. Участвалите студенти очевидно не могат да разберат самите въпроси и връзките между тях, видно и от подадени противоречащи и дори взаимоизключващи се отговори.

Къде съм аз в сравнение с околните или дали другите знаят повече от мен

Какво е мнението на анкетираните за околните? От всички респонденти 47,7% заявяват, че заобикалящите ги хора имат по-скоро ниска подготовка за използване на ИКТ, а други 35,6% са на мнение, че околните имат донякъде

квалификация за същото. Делът на хората, чиито познати и приятели могат да боравят свободно с ИКТ, е едва 3,8%. Предвид, че част от условията за дигитално грамотен индивид е неговото участие в ангажирана и информирана общност, изниква въпросът съществува ли изобщо подобна грамотност сред студентите на Философския факултет.

При съпоставка на получените резултати се установява, че респондентите поставят околните на същото или малко по-ниско ниво на дигитална грамотност от собственото. Единствено хората, които споделят, че нямат никаква подготовка за прилагане на ИКТ, оценяват техните приятели и познати по-високо. Оформят се три различни групи – знаещи, запознати и незнаещи. Те не взаимодействат помежду си. Въпреки че всички са студенти в сходни специалности в рамките на един и същи факултет, те не обменят знания и умения. Вместо това всеки се движи в рамките на своята среда, общувайки с хора с неговите ИКТ способности.

В ерата на ИКТ, човек има възможността да бъде член не само на своята локална общност, а да вземе участие в едно глобално общество. Интернет позволява на хората да се свързват в реално време един с друг, независимо в коя точка на света се намират. Създават се глобални пазари, които предоставят възможността човек да работи за компания в чужда страна, без дори да излезе от собственото си жилище или да се възползва от стоки и услуги от другия край на земята. Очевидно е, че неумението да се борави с нови технологии би ограничило живота до физическото местоположение на индивида.

Масовото незнание създава предпоставка за наличие на дигитално разделение⁷. Липсата на умения за работа с нови технологии изолира индивида от глобалното общество. В същото време тенденцията в световен мащаб е всичко да се дигитализира – издават се електронни книги, вестници и списания, пазарува се от електронни магазини, срещат се нови хора в сайтове за запознанства, общува се в социални мрежи. Дигиталната неграмотност изгражда преграда между индивида и възможностите, които са предоставени от ИКТ. Дори и да не повлияе пряко върху живота на човек, то със сигурност ще доведе до пропуснати ползи и лишения.

Дигиталната грамотност пречи или помага на хората да са успешни

Въпреки съществуващата пряка връзка между благополучието и дигиталната грамотност, според повечето участници в проучването тя е обърната на обратно. Казано с други думи – при студентите от Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ се наблюдава явлението, че колкото разбирането на ИКТ е на по-ниско ниво, толкова по-висока степен на благополучие са достигнали те. Това е парадокс, който заслужава да бъде изучаван в отделно изследване. Причината може да се крие в научното направление на факултета. Специалностите са с хуманитарна насоченост, което поставя технологиите на по-заден план. Дори и да не са наясно как се борави с ИКТ, те могат да завършат своето образование, без да изпитат много трудности от този факт.

⁷ Петков, Стойко. *Дигиталната изолация и новата медийна грамотност* [онлайн]. Ноември 2008. [Прегледан на 25.07.2017]. Достъпно от: <https://masscomm.nbu.bg/download/masovikomunikacii/konferencii/2008/stoyko-petkov-esen-2008.pdf>

Алберт Айнщайн е казал, че колкото повече научава, толкова повече осъзнава своето незнание⁸. Може би тук се крие и отговорът на описваното противоречие. Хората разчитат, че щом притежават ИКТ базирани устройства и ги използват всекидневно, знаят как се работи с тях. Познаването на базовите функции, както и липсата на стимул за развитие на уменията, може да доведе до усещане за достатъчно знание, от което следва нежелание за по-нататъшно задълбочаване.

Друг фактор е наличието на множество платени услуги в сферата на ИКТ. Информационните брокери, служителите в агенции, такива в традиционни и електронни библиотеки могат да намерят необходимата информация, без да се налага да положат особено усилие за това. В копирните центрове и компютърните магазини все по-често се предлагат услуги, свързани с оформление и набиране на текстови файлове, редакция на видеофайлове и изображения, както и инсталиране, деинсталиране на софтуер или операционни системи, включително диагностика на устройства. На потребителя не му е необходимо да знае как да прави всичко това, след като може да го постигне, плащайки съответната сума. Постепенно умението за справяне с проблемите намалява, докато накрая не закърнее напълно.

Полученият резултат е обратнопропорционален на връзка между дигиталната грамотност и благополучието. Колкото повече е материално осигурен един човек, толкова по-малко му се налага сам да усвои ново знание или умение, с което да се справи при конкретен проблем.

Връзка с използваните устройства

Вероятно е обратнопропорционалната връзка между благополучието и дигиталната грамотност при студентите от Философския факултет да се корени в това какви ИКТ базирани устройства използват те. Най-предпочитан е смартфонът, след него се нареждат лаптопът, таблетът и настолният компютър. Тенденцията е насочена към работа с лесно преносима техника, чрез която достъпът до информация и услуги (електронни, комуникационни) да става мигновено и независимо от мястото. Ерата на компютърните клубове и посещенията на библиотека с цел използване на компютър е към своя край. На глобално равнище, в света в момента има малко над 20 милиарда⁹ смарт устройства, свързани с интернет. В следващите 8 години се очаква броят им да нарасне до 75 милиарда, което е близо 10 пъти повече от населението на земята днес!

След като очевидно по-голямата част от студентите разполагат с бърз и улеснен достъп до ИКТ, на какво се дължи проблемът с използването им? Може би отговорът се крие точно в удобството. В днешно време интернет е препълнен с информация за какво ли не, а търсачките помагат на потребителите да достигнат до това, което им е необходимо. Вече няма нужда човек да

⁸ **Albert Einstein:** Quotes. In: *Goodreads* [online]. [Viewed 26.07.2017]. Available from: <https://www.goodreads.com/quotes/620163-the-more-i-learn-the-more-i-realize-how-much>

⁹ **Internet of Things (IoT)** connected devices installed base worldwide from 2015 to 2025 (in billions). In: *Statista* [online]: The Statistics Portal. [Viewed 26.06.2017]. Available from: <https://www.statista.com/statistics/471264/iot-number-of-connected-devices-worldwide/>

се стареа да помни или да си записва – всичко необходимо се ограничава до устройството в джоба или чантата. Доказателство за това е, че името на един от най-известните софтуери за търсене в мрежата – Google, през 2006 г. е признато от оксфордския речник за официален глагол в английския език, описващ издирването на информация в интернет¹⁰.

При толкова безпроблемен достъп до всякакви факти, потребителят започва да губи уменията си сам да извлича информация и да оперира с нея. В бързината на ежедневието, често той забравя да прояви критично мислене, да провери прочетеното и да го оцени. За това свидетелства и актуалният в момента проблем с фалшивите новини. Те не биха могли да се разпространяват, ако хората правят справка за прочетеното, преди да го вземат за „чиста монета“ и да го предадат нататък.

Способност за съхранение на информация

Освен възможността за търсене и намиране на големи масиви от информация, потребителят има и начин да я записва и съхранява. Поради наличието на все по-големи места за съхранение (памет), на човек не му се налага да изтрие данни, за да запише нови – той може да запази всички. Това на пръв поглед звучи добре, но в него се крие още една причина за дигитална неграмотност – липсата на необходимост от оценка на наличната информация. С приоритет не е полезността, а лесният достъп.

Съвременният потребител се превръща в „информационен Плюшкин“¹¹. Той съхранява всичко, което някога е предизвикало интерес у него – електронни книги, писма, музика, филми, работни данни. Съдържанието на повечето от тези файлове може дори да не отговарят на определението за информация – „Данни, които са акуратни и навременни, конкретни и организирани за определена цел, които са представени в определен контекст, който им придава смисъл и значимост и могат да доведат до повишаване на разбирането и да намалят неизвестното. Информацията е важна, защото може да окаже влияние върху поведение, решение или резултат. Тя се счита за безполезна, ако след получаването ѝ нищо не се промени“¹².

Резултатите от проведеното проучване сред студентите потвърждават тезата, че потребителският фокус е върху бързия достъп и удобството. Респондентите класират устройствата за съхранение на информация по следния начин:

1. Флашка – предпочитано устройство от 97% от участниците, като 54,1% посочват, че за тях тя е основно средство за записване. Вероятно причината е същата, като при избора на смартфон за основно устройство – те са малки, компактни, с висока информационна плътност, бързина на запис и четене. Могат да се пренасят и съхраняват, без да има риск за записаните

¹⁰ **Bylund**, Anders. To Google or Not to Google: According to the OED, you can now Google away to your heart's content. In: *The Motley Fool* [online]. Jul 5, 2006 at 12:00AM [Viewed 26.06.2017]. Available from: <https://www.fool.com/investing/dividends-income/2006/07/05/to-google-or-not-to-google.aspx>

¹¹ **Lucifer** [Атанасов, Станислав]. Информационен клошар... В: *Lucifer's sandbox* [онлайн] 7 юли 2011 [Прегледан на 16.07.2017]. Достъпно от: <https://www.anavaro.com/blog/informational-hobo/>

¹² **Information**: definition. In: *BD: Business dictionary* [online]. [Viewed 16.07.2017]. Available from: <http://www.businessdictionary.com/definition/information.html> (преводът мой).

върху тях файлове. Въпреки това те не са подходящи за дълготрайно съхранение на често използвана информация, тъй като имат ограничен брой прочитания. Това, както и честото пренебрегване на факта, че те са устройства, които изискват подготовка при изключване водят до голям брой безвъзвратно изгубени файлове.

2. Облачен диск – 67,9% от отговорилите посочват, че използват облачни услуги за съхранение на своята информация. Това им предоставя възможност за достъп до своите файлове от множество устройства по всяко едно време. Друго основно предимство е възможността за споделяне на данни с други потребители чрез хиперлинк, без да има необходимост от изпращане през поща, социални мрежи или програми за трансфер на файлове. В момента съществуват множество компании, които предоставят възможност за свободно използване на сървърното им пространство само срещу регистрация. По този начин човек може да съхранява своята информация, използвайки няколко безплатни облака или при наличие на голям масив от файлове, да заплати и да съхранява всичко на един единствен облак.

3. Преносим твърд диск – малко над половината запитани (57,3%) съхраняват информация на преносими твърди дискове. Подобно на флашките, те имат висока информационна плътност, бърз запис и четене, но са с по-големи размери. Освен това, движещите части в тях създават риск от механични повреди, които да навредят на записаната информация. Това, съчетано с по-големите физически размери, ги прави неудобни за пренасяне, което обяснява по-ниската им популярност спрямо флашките. Въпреки това, те са по-надежден носител от флаш стиковите, защото връзката между тях и компютъра се осъществява посредством кабел, а не чрез директен допир на шините, като така се намалява рискът от повреди при свързване.

4. Компакт диск (CD) – почти същият брой потребители, като при преносимите дискове (54,9%), използват компакт дискове. Те могат да съхраняват по-малко количество цифрови данни, в сравнение с останалите носители, а и физически са по-неустойчиви. Въпреки това, както името им подсказва, те са компактни по размер и са по-евтини, което обяснява и тяхната популярност.

5. DVD – 48,9% от запитаните посочват, че съхраняват своята информация на DVD. От потребителска гледна точка, разликата между CD и DVD е във възможността за съхранение на по-голямо количество информация, необходимостта от наличие на DVD устройство и малко по-високата цена. Все пак процентите на отговорилите относно двата носителя на памет са изненадващо високи, предвид факта, че все повече устройства се произвеждат несъвместими с тях.

Познаване на устройствата за съхранение на памет

Трима респонденти са дали отговори, различни от посочените в анкетната карта, като само един от тях (0,7%) има връзка с проучването. Този респондент споделя, че понякога съхранява своята информация на непреносим твърд диск. Имайки предвид, че всяко едно от изброените по-горе устройства има своя вътрешна памет, под формата на непреносим диск, това говори за проблем с дигиталната грамотност.

Друго доказателство за това са противоречията между използваните ИКТ и устройствата за съхранение на информация. Процентът на записващите данни върху флашки, които ползват компютри и лаптопи, е разбираемо висок. Учудващото е, че той остава висок дори при ползвателите на устройства, които по принцип не са пригодени за работа със стандартни USB флаш стикове, като планшети и смартфони, например. Изненадващо е също, че притежателите на планшети и/или смартфони посочват преносимите твърди дискове, CD и DVD като носители на памет, за сметка на облачните дискове, които са най-логичният избор за тези устройства. Същият парадокс се наблюдава при компютрите и лаптопите – те са единствените, които могат физически да имат дисково устройство, но компакт дисковете и DVD са един от последните избори на потребителите.

Друг факт, подчертаващ липсата на дигитална грамотност е, че едва 33,5% от анкетираните са запознати с възможности за съхранение на файлове, различни от най-известните, като само 2,2% от тях следят и са запознати с новостите в тази сфера. Потребителите не знаят, но и не се интересуват от това как да запазят своята информация по оптимален за техните цели начин. Може би, най-притеснителното в случая е, че 15,7% от анкетираните отговарят с „Не разбирам за какво става дума“. В анкетната карта са изброени само няколко основни устройства и съответна памет за съхранение, което означава, че респондентите или не разбират самия въпрос, или нямат никаква представа за ИКТ, съществуващи извън непосредствения им досег.

Противно на очакванията, студентите от специалността „Библиотечно-информационни науки“ са едни от най-незаинтересованите в тази сфера – половината от тях не знаят за възможностите за съхранение, а 10% отбелязват, че тези възможности нямат значение. На обратната страна на скалата стоят колегите им от специалностите „Културология“, „Психология“, „Социология“ и програма „Социология – ТПРЧР“, където над половината запитани са отговорили, че са запознати отчасти с различните начини за съхранение на информация или се интересуват от новостите в областта.

Парадоксът на облачните технологии

79,4% от респондентите посочват, че използват облачни технологии, като 1/3 от тях го правят често или много често и основно за съхранение на файлове. В същото време 17,8% от студентите, използващи много често смартфоните си, твърдят, че никога не използват облачни услуги, а други 25,7% го правят рядко. Това подсказва незнание и неразбиране на използваните технологии, поради простата причина, че смартфоните, таблетите, а вече в голяма степен лаптопите и настолните компютри, са свързани с един или повече облаци – връзка, заложена в операционната система.

Приложенията, които се използват чрез тези устройства, са три основни вида – native, web и хибридни. Native приложенията¹³ са тези, които са писани за определена операционна система, изискват сваляне и съхраняване на данни, могат да бъдат използвани само на устройството, на което са инсталирани, но

¹³ Rouse, Margaret. Native app. In: *TechTarget* [online]. February 2013. [Viewed 30.06.2017] Available from: <http://searchsoftwarequality.techtarget.com/definition/native-application-native-app>

също така и да използват софтуера и хардуера му. Web¹⁴ са противоположни – те са базирани на облачни технологии, което им позволява да бъдат достъпни от различни устройства, не изискват съхраняване на данни върху потребителска памет, не зависят от операционната система на ползвателя и поради това не се нуждаят от инсталация, а се използват през браузър. Хибридните приложения¹⁵ съчетават функционалностите на двата предишни вида, макар те да изглеждат несъвместими. Хибридните приложения се инсталират на устройството, подобно на native приложенията, но данните, с които се оперира, се записват в облак и могат да бъдат достъпни отвсякъде. По този начин се спестява място в паметта на устройството и се осигурява възможност приложението да използва части от хардуера или от друг софтуер на същото устройство, в което е инсталирано. Примерите за хибридни приложения са много – за банкиране, управление на бюджет, списъци за пазаруване, фотогалерии, електронна поща, календар, но най-вече приложенията на различните социални мрежи.

Като се има предвид, че 97% от анкетиранияте посочват, че са част от поне една социална мрежа и като добавим честотата на използване на смартфон от тях, основателно може да се направи заключението, че потребителите използват приложенията на телефона си основно за достъп до тези мрежи. Това само подчертава следващия парадокс – 82,1% от респондентите използват основно смартфон, но едва 7,9% от тях са посочили, че използват много често облачни услуги, а 18,8% – че ги употребяват често. Това е поредното доказателство, че притежанието и честото използване на ИКТ не гарантира тяхното разбиране и правилна употреба.

Колко често хората се замислят или интересуват от това как работи дадена програма на пръв поглед не изглежда особено значимо. Всъщност това е много важно, защото подсказва цялостното отношение на потребителя към ИКТ. Едно от условията даден човек да се нарече дигитално грамотен е да може да използва разнообразие от технологии по оптимален начин. Същото обаче е невъзможно, ако не се познават функционалностите на технологиите и прилежащият им софтуер. Не е достатъчно да се използва дадена програма, познавайки една-единствена нейна функция, а е важно да може тя да се използва ефективно.

В интернет съществуват множество „магазини за приложения“ (app stores), като само Google Play предлага около 2,8 милиона програми¹⁶. За да може потребителят да подбере инструментариум за справяне с конкретен проблем или задача, той трябва да познава принципите и изискванията за работа – дали е необходима постоянна връзка с интернет, наличие на определено количество памет, наличие на оперативна памет и други подобни. Това би го

¹⁴ Christensson, Per. Web Application Definition. In: *TechTerms* [online] 17 February 2014 [Viewed 30.06.2017]. Available from: https://techterms.com/definition/web_application

¹⁵ Rouse, Margaret. Hybrid application (hybrid app). In: *TechTarget* [online] July 2011 [Viewed 30.06.2017]. Available from: <http://searchsoftwarequality.techtarget.com/definition/hybrid-application-hybrid-app>

¹⁶ Number of apps Available in leading app stores as of March 2017. In: *Statista* [online.] March 2017 [Viewed 30.06.2017]. Available from: <https://www.statista.com/statistics/276623/number-of-apps-Available-in-leading-app-stores/>

спасило от конфузни ситуации, например при използването на презентация, използване на уеб платформа на форум, в който няма връзка с интернет.

Дигитално грамотни ли са младите хора

От анализа по-горе следва, че по-голямата част от анкетираните са дигитално неграмотни или нямат достатъчна дигитална грамотност, въпреки всички налични условия за обратното. Респондентите имат достъп до ИКТ и всякакви новости в тази сфера и въпреки това не могат или не желаят да се научат да ги използват качествено. За съжаление те могат да бъдат счестени за представителна извадка за дигитална неграмотност в страната – близо 40% от младите хора у нас са функционално неграмотни – т.е. могат да четат и да пишат, но са неспособни да извличат и използват информация¹⁷.

В училище съществуват предмети като „Информатика“ и „Информационни технологии“, които целят да дадат на учениците базови познания за работата с компютър и подобни на него устройства. За съжаление, преподаваният материал често не отговаря на нуждите и възможностите на подрастващите. Също така, те са едни от дисциплините с най-малък хорариум. През 2013 г. се изготвя проектозакон, според който подобни предмети следва да отпаднат изцяло от учебния план на общообразователните училища и гимназиите¹⁸. Въпреки че законът не е приет, знанията, които се придобиват по време на тези курсове, в най-общия случай са базови и очевидно недостатъчни.

Разбира се, съществуват и множество различни обучения, свързани с дигиталната грамотност, но по-голямата част от тях са организирани от частни организации и са платени. Това автоматично поставя разделение между младежите, чиито родители могат да отделят време и финанси да ги изпратят на подобно обучение и тези, чиито родители не могат. В резултат на това дори учениците да притежават собствен смартфон или да имат достъп до компютър, те не могат да го използват за нищо по-различно от игра или „дълго пребиваване/висене“ в социалните мрежи.

Наличието на всекидневен достъп до подобни технологии създава неточна преценка и самочувствие за човешките възможности. Веднъж създадени, те много трудно могат да бъдат оспорени и оборени, което води до нежелание за по нататъшно развиване. Дори достигайки до университет, младежите се водят от логиката, че щом са стигнали до този момент без конкретните знания, няма смисъл тепърва да ги развиват. По този начин още в ранна възраст се създават предпоставки за неумение за боравене с ИКТ, които си остават константни и за по-нататък в живота.

¹⁷ **Господинов**, Иван. Дигитална грамотност. In: *Teacher.bg* [онлайн]: Мрежа на учителите новатори. 20.06.2016 г. [Прегледан на 30.06.2017 г.] Достъпно от: <http://www.teacher.bg/Article/Details/66143>

¹⁸ **Стоянова**, Стела. „Махат информатиката от часовете в училище?: Проектозакон притесни учителите и ИТ сектора“. В: *Dnes.bg* [онлайн] 13 декември 2013. [Прегледан на 29.08.2017] Достъпно от: <http://www.dnes.bg/obshtestvo/2013/12/13/mahat-informatikata-ot-chasovete-v-uchilishte.209454>

Какво трябва да бъде направено

За да се избегне създаването на цифрова бариера и да се повиши качеството на живот, трябва да се създаде стратегия за борба с дигиталната неграмотност. Тъй като ИКТ е сфера, която се променя с дни, за постигане на целта е необходимо да се акцентира върху обучения, обхващащи всеки етап от живота на човека. Младите хора трябва да бъдат насърчавани да развиват своите ИКТ знания и умения. Това може да се направи, като се изтъкнат предимствата от това човек да е дигитално грамотен – различните възможности, които се откриват пред него, как това се отразява на качеството му на живот и личното му благополучие.

Добра стратегия е и намесата от страна на бизнеса. Наличието на яснота за това какви умения, свързани с ИКТ, се търсят и оценяват, както и възможностите за развитие и реализация, биха стимулирали младежите да наблегнат на тях още по време на своето обучение в училище и в университета. Така студентите не само ще придобиват нови познания по въпроса, но и биха виждали преките резултати от своето допълнително обучение.

Друг начин за борба с дигитална неграмотност и намаляването на нейните нива е създаване на интерес у тези, които притежават собствено устройство или имат възможност за достъп до такова, но не го използват по предназначение. Това може да се случи чрез създаване на повече общодостъпни обучителни курсове, които да са фокусирани не толкова върху теория, колкото върху справяне с конкретни задачи. Подобни инициативи биха имали още по-голям резултат, ако се насочат към подрастващите. Създаването на занимателни самоучители за различни видове програми, дори под формата на игра, биха привлекли детския интерес и биха могли да формират интерес към нови знания, като се стигне до постигане на цялостното отношение на младите българи и в частност студенти към ИКТ.

Заклучение

Връзката между дигиталната грамотност и личното благополучие е косвена, като са очертани допирни точки между двете. В днешно време почти не е останал аспект от човешкия живот, който да не е засегнат от новите технологии. Дигиталната грамотност или нейната липса се отразяват върху обучението, професионалното развитие и дори върху личния живот. Създава се глобално общество, в което връзките между отделните участници се основават върху ИКТ. Вече не става дума само за притежаване на определено устройство, а за неговото правилно използване. Разбира се, човек може да се възприема за благополучен и без да е запознат как се използва компютър, но със сигурност наличието на познание и умения в тази сфера не биха навредили на живота му.

Използвани източници

Благополучие. В: *Речник на думите в българския език* [онлайн]. [Прегледан на 20.06.2017]
Достъпно от: <http://technik.info//благополучие>

- Господинов, Иван.** Дигитална грамотност. In: *Teacher.bg* [онлайн]: Мрежа на учителите новатори. 20.06.2016 г. [Прегледан на 30.06.2017 г.] Достъпно от: <http://www.teacher.bg/Article/Details/66143>
- Петков, Стойко.** *Дигиталната изолация и новата медийна грамотност* [онлайн]. Ноември 2008. [Прегледан на 25.07.2017]. Достъпно от: <https://masscomm.nbu.bg/download/masovi-comunikacii/konferencii/2008/stoyko-petkov-esen-2008.pdf>
- Стоянова, Стела.** „Махат информатиката от часовете в училище? : Проектозакон притесни учителите и ИТ сектора“. В: *Dnes.bg* [онлайн] 13 декември 2013. [Прегледан на 29.08.2017] Достъпно от: <http://www.dnes.bg/obshtestvo/2013/12/13/mahat-informatikata-ot-chasovete-v-uchilishte.209454>
- Abed, Robbie.** Hybrid vs Native Mobile Apps – The Answer is Clear. In: *YML: Y Media Labs* [online]. 30 September 2016 [Viewed 30.06.2017]. Available from: <https://ymedialabs.com/hybrid-vs-native-mobile-apps-the-answer-is-clear>
- Albert Einstein:** Quotes. In: *Goodreads* [online]. [Viewed 26.07.2017]. Available from: <https://www.goodreads.com/quotes/620163-the-more-i-learn-the-more-i-realize-how-much>
- Bawden, David.** Origins and Concepts of Digital Literacy. In: *Digital Literacies: Concepts, policies and practices*, 2008, chapter 1, pp. 17–32, ISBN: 9781433101694.
- Bylund, Anders.** To Google or Not to Google: According to the OED, you can now Google away to your heart's content. In: *The Motley Fool* [online]. Jul 5, 2006 at 12:00AM [Viewed 26.06.2017]. Available from: <https://www.fool.com/investing/dividends-income/2006/07/05/to-google-or-not-to-google.aspx>
- Christensson, Per.** Web Application Definition. In: *TechTerms* [online] 17 February 2014 [Viewed 30.06.2017]. Available from: https://techterms.com/definition/web_application
- Information:** definition. In: *BD: Business dictionary* [online]. [Viewed 16.07.2017]. Available from: <http://www.businessdictionary.com/definition/information.html>
- Internet of Things (IoT) connected devices installed base worldwide from 2015 to 2025 (in billions).** In: *Statista* [online]: The Statistics Portal. [Viewed 26.06.2017]. Available from: <https://www.statista.com/statistics/471264/iot-number-of-connected-devices-worldwide/>
- Lucifer [Атанасов, Станислав].** Информационен клошар... В: *Lucifer's sandbox* [онлайн] 7 юли 2011 [Прегледан на 16.07.2017]. Достъпно от: <https://www.anavaro.com/blog/informational-hobo/>
- Number of apps Available in leading app stores as of March 2017.** In: *Statista* [online.] March 2017 [Viewed 30.06.2017]. Available from: <https://www.statista.com/statistics/276623/number-of-apps-Available-in-leading-app-stores/>
- Rouse, Margaret.** Hybrid application (hybrid app). In: *TechTarget* [online] July 2011 [Viewed 30.06.2017]. Available from: <http://searchsoftwarequality.techtarget.com/definition/hybrid-application-hybrid-app>
- Rouse, Margaret.** Native app. In: *TechTarget* [online]. February 2013. [Viewed 30.06.2017] Available from: <http://searchsoftwarequality.techtarget.com/definition/native-application-native-app>
- The SCONUL Seven Pillars of Information Literacy: Core Model For Higher Education.** In: *SCONUL* [online]. PDF 2,7 MB. April 2011, pp. 1–14. [Viewed 22.06.2017]. doi: 10.1108/00907320610716486. Available from: <https://www.sconul.ac.uk/sites/default/files/documents/coremodel.pdf>
- Umeh, K., Mackay, M., Mulhearn, C.** Information and Communication Technology, Well-Being, and Ethnicity. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* [online]. 2016, pp. 1–7. [Viewed 06.07.2017]. doi: 10.1089/cyber.2015.0328.
- Viser, Marijke.** Digital literacy definition [online]. 14 September 2012 07:48 [Viewed 22.06.2017]. Available from: <http://connect.ala.org/node/181197>
- Welfare technologies and ICT** [online]. 21 May 2015. [Viewed 06.07.2017]. Available from: <https://www.digst.dk/ServiceMenu/English/Policy-and-Strategy/Welfare-Technology-and-IC>

СТУДЕНТИТЕ И СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ: МЕЖДУ ПРИЕМАНЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИ ГРУПИ И УТВЪРЖДАВАНЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИ ОБЩНОСТИ

Иванка Мавродиева

Анотация

В разработката се представят резултати от изследване ролята на социалните мрежи Facebook, LinkedIn, Twitter, Instagram в процеса на обучението на български студенти в университетска среда. Използвана е анкетна карта и количествен метод на изследване сред 135 студента от Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Фокусът в тази част на изследването е върху това до каква степен достъпът до онлайн социалните мрежи допринася за тяхното благополучие (в частност информационно благополучие) и върху анализ на това до колко достъпът до социални мрежи рефлектира върху персоналните самооценки за благополучие, върху кариерното развитие на студентите. Трите формулирани хипотези са доказани в много голяма степен.

Ключови думи: социалните мрежи, Facebook, LinkedIn, Twitter, Instagram, благополучие, информационно благополучие.

Актуалност на изследвания проблем и научни проучвания

Настоящата разработка няма претенции за изчерпателност, но е провокирана от интереса към анализи на социалните мрежи в контекста на университетското образование и обучение, като има основания да се говори за все по-широко разтваряне на ветрилото на тези изследвания в различни подобласти.

Никол Елисън, Чарлз Стейнфилд и Криф Ламп се насочват към изучаване на възможностите на социалните мрежи и в частност Facebook при оптимизиране на процеса на обучение, какви са ползите от „приятелите“ онлайн и дали има ползи в посока постигане на социален капитал. Под този термин авторите разбират „който оценява способността на човек да остане свързан с членовете на някога „обитаваната“ общност, която наричаме поддържан социален капитал.“¹

Проблематиката се проучва и от учените Себастиан Валензуела, Намсу Парк и Керк Парк, които се ориентират към изследвания с по-широк обхват. Те търсят отговори на въпроси, свързани с това дали студентите изпитват удовлетвение, доверие при използване на Facebook в своя обучителен период в университет в Тексас, САЩ. Изследователите също изучават тази проблематика във връзка със социалния капитал. Авторите стигат до следните изводи, които не са еднозначни по отношение на студентите, благополучието и Facebook, отчитайки, че това е един от най-популярните сайтове в САЩ. Във връзка с нагласите и поведението, които повишават социалния капитал на отделните хора, авторите правят извода, че има положителни взаимоотношения между интензивността на използването на Facebook и удовлетвореността от

¹ Ellison, Nicole, Steinfield, Charles, Lampe, Cliff. The Benefits of Facebook “Friends”: Social Capital and College Students' Use of Online Social Network Sites. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2007, Vol. 12, Issue 4, pp. 1143–1168.

живота на студентите, отчита се социалното доверие, гражданското участие и политическото участие. Същевременно авторите правят извода, че Facebook има и отрицателни ефекти. Например за младите хора социалната мрежа не предлага най-ефективното решение по отношение на това, че те трябва да имат граждански дълг и да са активни по отношение на демокрацията и процесите в обществото².

Друга група учени поставят акцент върху обучението на студентите, интеркултурните различия, оптимизиране на процеса на подготовка и др. В контекста на глобализацията, студентската мобилност и интеркултурни различия между студентите, както и до известна степен на интернационализация при обучението по някои специалности, се откроява като актуален въпросът как социалните мрежи се използват при тези условия. Резултати от подобно проучване са представени от група учени в университет в САЩ, като са обхванати 195 чуждестранни студенти и се достига до следните изводи по отношение на онлайн и офлайн социалния капитал и приспособяването към новата университетска среда: студентите поддържат връзки с приятели от родината чрез Facebook, налице е т. нар. хоризонтален колективизъм; Facebook изпълнява т. нар. посредническа функция, а също така позволява да се установят последиците от използването ѝ върху личността, културните различия, социалния капитал и приспособяването на студентите, учещи извън родината си³.

Нараства интересът в университети от различни държави към изучаване на социалните мрежи спрямо студентите и тяхното образование и в частност е-обучението. Така например екип от учени (Радован Мадленяк, Лучия Мадлениакова, Ева Кианичкова) от Жилинския университет (University of Žilina, Žilinská Univerzita), Прага, Чешка република провежда такова изследване и публикува резултати от него⁴. Някои проучвания се правят в отделни университети и се оповестяват резултати от анализи на това как се използват социалните мрежи при обучение по отделни предмети. Например Абдула Ал-Бахрани и Павел Даршак проучват как трите социални мрежи Twitter, Instagram и Facebook могат да се използват при изучаване на икономика от студенти⁵. Метин Яман и Четин Яман от Gazi University в Турция проучват възможностите на социалните мрежи във връзка с подготовката на учителите по спорт⁶. Анализаторите се насочват към теми, свързани с нагласи и състояние на сту-

² **Valenzuela**, Sebastián, **Park**, Namsu, **Kee**, Kerk. Is There Social Capital in a Social Network Site?: Facebook Use and College Student's life Satisfaction, Trust, and Participation1. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2009, Vol. 14, Issue 4, pp. 875–901.

³ **Lin**, Jih-Hsuan, **Peng**, Wei, **Kim**, Mijung, **Kim**, Sung Yeun, **Larose**, Robert. Social Networking and Adjustments among International Students. In: *New Media & Society*, 2015, Vol. 14, Issue 3, pp. 421–440.

⁴ **Madleňák**, Radovan, **Madleňáková**, Lucia, **Kianičková**, Eva. Designing a Social Network to Support E-learning Activities at the Department of Communications, University of Žilina. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2015, Vol. 176, pp. 103–110.

⁵ **Al-Bahrani**, Abdullah, **Darshak**, Pavel. Incorporating Twitter, Instagram, and Facebook in Economics Classrooms. In: *Journal of Economic Education*, 2015, Vol. 46, Issue 1, pp. 56.

⁶ **Yaman**, Metin, **Yaman**, Çetin. The Use of Social Network Sites by Prospective Physical Education and Sports Teachers (Gazi University Sample). In: *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2014, Vol. 13, Issue 1, pp. 223–231.

дентите, в това число и депресии, като търсят причини за това и в използването на социални мрежи, в частност и Facebook, как те преодоляват завистта и популярността⁷.

Абдула Ал-Бахрани и Павел Даршнав достигат до слените изводи: социалните мрежи оказват влияние най-силно в областите информатика и технологии; социалните мрежи се използват активно от студентите с цел споделяне на знание; нараства популярността на опциите като Месинджър във Facebook сред студентите и следва да бъде отчетена ролята им и дори приносят им към образованието, както и че е наложително да се правят теоретични проучвания и повече академични изследвания в посока как социалните мрежи да се използват по-ефективно от преподавателите⁸. Вниманието на част от учените се насочва и към това как Facebook се отразява върху отношенията на студентите и как те организират обучението си⁹.

Изследователите изучават и връзката „социални мрежи – благополучие“. Според Никол Елисън, Чарлз Стейнфилд и Криф Ламп „...използването на Facebook би могло да си взаимодейства с мерки за психологическо благополучие, което предполага, че тя може да допринесе за осигуряване на по-големи ползи за потребителите, които имат ниско самочувствие и ниско удовлетворение от живота“¹⁰.

В обобщение може да се каже, че студентите особено активно използват Facebook и той става обект на изследване от страна на учените. Няма еднозначно отношение към тази, както и към другите социални мрежи.

В България подобни изследвания досега не са правени. Проведени са базови изследвания за семантичния уеб¹¹, на социалните мрежи, приложенията и обучението на студенти и възрастни¹², за Facebook¹³, LinkedIn¹⁴. От прегледа става ясно, че изследване в посоката, представена в настоящия проект, не е

⁷ **Tandoc**, Edson, **Ferrucci**, Patrick, **Duffy**, Margaret. Facebook Use, Envy, and Depression among College Students: Is Facebooking Depressing?, In: *Computers in Human Behavior*, 2015, Vol. 43, pp. 139–146.

⁸ **Al-Bahrani**, Abdullah, **Darshak**, Pavel. Incorporating Twitter, Instagram, and Facebook in Economics Classrooms, *Journal of Economic Education*, 2015, Vol. 46, Issue 1, pp. 56.

⁹ **Cheung**, Christy, **Chiu**, Pui-Yee, **Lee**, Matthew. Online Social Networks: {Why} do Students Use Facebook? In: *Computers in Human Behavior*, 2011, Vol. 27, Issue 4, pp. 1337–1343.

¹⁰ **Ellison**, Nicole, **Steinfeld**, Charles, **Lampe**, Cliff. The Benefits of Facebook “friends:” Social Capital and College Students’ Use of Online Social Network Sites. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2007, Vol. 12, Issue 4, pp. 1143–1168.

¹¹ **Миланова**, Милена. Библиографски данни в семантичния уеб. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Философски факултет, Книга „Библиотечно-информационни науки“, 7, 2015, 201–2014.

¹² **Mavrodieva**, Ivanka, **Nikolina Tsvetkova**. Manifestations of the Pedagogical Communication in applying LbD4All through Web 2.0. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. Октомври 2015. [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <https://rhetoric.bg/?s=Manifestations+of+the+Pedagogical+Communication&searchsubmit>

¹³ **Добрева**, Десислава. Facebook комуникацията в етичен аспект, изразена чрез вербални и визуални реторически аргументи В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. бр. 20, ноември 2015, [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/реторика-и-комуникации-брой-20-ноември>

¹⁴ **Стоичкова**, Десислава. Проявления на виртуалната реторика в LinkedIn. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. Бр. 25, ноември 2016, [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/сп-реторика-и-комуникации-бр-25>

правено, не са поставени задачи да се проучи връзката „социални мрежи – благополучие“ в няколко контекста: личен живот, кариерно развитие, университетско образование.

Актуалността на проблематиката проличава и в това, че все повече студентите в България, в Софийския университет и в частност във Философския факултет ползват социалните мрежи и е необходимо проучване на техните нагласи.

Основни параметри на изследването

Обект на изследване са нагласите, опитът и използването на социални мрежи от студентите.

Предмет на изследване са причините, факторите, връзката и промените в поведението на студентите при използване на социалните мрежи по отношение на тяхното благополучие в контекста на предоставяне и споделяне на информация онлайн.

Целта е да се установи как социалните мрежи се използват от студентите, чрез какви устройства и дали достъпът и участието в тези социални мрежи допринася за благополучието на студентите, като е направен опит за даване на дефиниция в контекста на изследването по-долу в текста на статията.

Задачите са в теоретичен и методически план. В теоретичен план се представят изследваните в проекта социални мрежи и терминът „благополучие“ и се обновява част от вече съществуващо научно знание с ясното съзнание, че динамиката в тази област е голяма и се отчитат сегашното състояние. В методически план анкетата обхваща 26 въпроса, като методиката е на равнище апробиране с оглед по-задълбочени и мащабни бъдещи проучвания, а в частност въпросите за социалните мрежи също са с такава цел, поради което не са разгърнати и не са търсени детайли.

Хипотезите, които формулираме, са три:

– *Хипотеза 1*: Студентите имат относително добре развита дигитална компетентност, развиват умения да използват електронни ресурси основно като потребители, разчитайки на лесния достъп при подготовката им в процеса на обучение и по време на изпити.

– *Хипотеза 2*: Студентите са настроени положително към използването на социалните мрежи, същевременно те ги използват с различна интензивност и невинаги осъзнават предимствата ми по отношение на кариерното им развитие и благополучието им.

– *Хипотеза 3*: Повечето студентите предпочитат да бъдат приети във виртуални групи и да получават оценки и признание от членовете им, а все още малко от тях оценяват утвърждаването чрез принадлежност и активно участие във виртуални общности и към онлайн колаборативност.

Кратък обзор на изследвания за социални мрежи

Обзорът е направен на база публикации за социалните мрежи. В проекта по-обстойно са проучени Facebook, LinkedIn, Twitter, Instagram. Анализирана е ролята на социалните мрежи, използвани от студенти, спрямо благополучието.

Интересът към изучаване на социални мрежи и социални медии от гледна точка на различни науки започва непосредствено след появяването им. Причините за силния научен интерес са различни. От една страна, се отчита влиянието на социалните мрежи в обществото, върху живота и поведението на хора от различни групи; от друга страна, се констатира ориентирането им към бизнеса; от трета страна, се имат предвид динамичното им развитие и конкуренцията между самите социални мрежи. Още през 2000 г., преди появата на Facebook и LinkedIn през 2003 г., Линтън Фриман проучва *визуализацията* в социалните мрежи¹⁵, Бил Хауърд изучава по принцип особеностите на онлайн социалните мрежи и представя резултати от анализ през 2008 г.¹⁶. Зизи Папачаризи се ориентира към установяване на спецификите на така наречената от него *виртуална география* на базата на сравнителен анализ между социалните мрежи Facebook, LinkedIn и ASmallWorld и публикува резултати през 2009 г., като достига до следните изводи. Всяка една от трите социални мрежи търси и постига специфичен стил при самостоятелното представяне в публичното и публично частното пространство; налице са социокултурна идентификация и различна организация на съдържанието. За Facebook са характерни публично отворена структура, по-свободни норми в поведението и изобилие от инструменти, които членовете използват в онлайн комуникацията, за да се представят. LinkedIn и ASmallWorld създават по-строги пространства, които съответстват на духа на всяка една от двете мрежи и предлагат малко възможности за спонтанно взаимодействие и неформално генериране на мрежи¹⁷.

Проучванията продължават и през второто десетилетие на 21. век в различни посоки, като едни от тях са изучаване на лидерството и онлайн социалните мрежи¹⁸; анализиране по какъв начин използването на социални мрежи и публикуваните в тях съобщения водят до разрастване на тези мрежи и дали онлайн отношенията рефлектират в посока създаване и поддържане на емоционално близки отношения с членовете на офлайн мрежата¹⁹; каква е ролята на тези мрежи и конкретно на Instagram за изграждане на брандинга и на стратегии за бранда²⁰; до каква степен бизнесът отчита ролята на LinkedIn при проучване на отношенията в компаниите²¹.

¹⁵ **Freeman**, Linton. Visualizing Social networks. In: *Journal of Social Structure*, 2000, Vol. 1, Issue 1, p. 4.

¹⁶ **Howard**, Bill. Analyzing Online Social Networks. In: *Communications of the ACM*, 2008, Vol. 61, Issue 11, p. 14.

¹⁷ **Papacharissi**, Zizi. The Virtual Geographies of Social Networks: A comparative analysis of Facebook, LinkedIn and ASmallWorld. In: *New Media & Society*, 2009, Vol. 11, issue 1–2, pp. 199–220.

¹⁸ **Korzynski**, Pawel. Online Social Networks and Leadership. In: *International Journal of Manpower*, 2013, Vol. 34(8), Issue December, pp. 975–994.

¹⁹ **Pollet**, Thomas, **Roberts**, Sam, **Dunbar**, Robin. Use of Social Network Sites and Instant Messaging does not Lead to Increased Offline Social Network Size, or to Emotionally Closer Relationships with Offline Network Members. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2011, 14, 4, pp. 253–258.

²⁰ **Latiff**, Zulkifli Abd, **Safiee**, Nur Ayuni Safira. New Business Set Up for Branding Strategies on Social Media – Instagram. In: *Procedia Computer Science*, 2015, Vol. 72, pp. 13–23.

²¹ **Quinton**, Sarah, **Wilson**, Damien. Tensions and Ties in Social Media Networks: Towards a Model of Understanding Business Relationship Development and Business Performance Enhancement through the Use of LinkedIn. In: *Industrial Marketing Management*, 2016, Vol. 54, pp. 15–24.

Обобщавайки, може да се каже, че към социалните мрежи проявяват интерес научните среди от психологията и в частност киберпсихологията, бизнес комуникацията, маркетингът, мениджмънтът, връзките с обществеността, рекламата и др. Същевременно динамиката в развитието на социалните мрежи налага учените да провеждат проучвания по отношение на нови феномени, явления, процеси и да търсят както общи, така и специфични характеристики, да извеждат тенденции и да правят прогнози, да стигат до изготвяне на наръчници по отношение на етиката в онлайн комуникацията в социалните мрежи.

Обзорът показва, че като съществени характеристики на социалните мрежи се извеждат следното: социалните медии са популярни, когато е налице стремеж за самоизразяване, комуникация и самопомощ²².

При изучаване на Facebook интересът е към широка гама от проявления на комуникацията онлайн, възможностите за търсене, намиране и осъществяване на комуникации във виртуална среда, влиянието върху личния живот, обучението и бизнеса²³. Според някои автори използването на социалната мрежа Facebook често се третира като монолитна дейност, при която цялото време е „социално“ по един и същ или сходен начин за всички и въздействието на Facebook е еднакво за всички потребители. Авторите също така проучват как Facebook влияе върху социалния капитал и установяват фактори и зависимости, сред които: (1) налице е комуникация „един към един“, при която се излъчва съобщение към по-широка аудитория и се наблюдава пасивно потребление на социални новини; (2) съществуват индивидуални различия между потребителите, които различия се отнасят и до уменията им за социална комуникация и до самоуважението²⁴.

Анализите, направени във връзка със социалната мрежа LinkedIn, са насочени предимно към следните проблемни и тематични области:

- каква е ролята на мрежата в бизнеса при подбор на персонал и как се прави представянето на търсещите работа на практика в онлайн среда²⁵;
- как кандидатите се позиционират и ориентират към кариерно развитие²⁶;
- какви ползи имат кандидати от представянето им в бизнес социалната мрежа и от поддържане на активен профил с актуална информация²⁷;
- как корпорациите разбират професионалните връзки в LinkedIn и как се решава въпросът с доверието²⁸.

²² **van Dijck**, Jose. 'You Have one Identity': Performing the Self on Facebook and LinkedIn. In: *Media, Culture & Society*, 20013, Vol. 35, Issue 2, pp. 199–215.

²³ **Grieve**, Rachel, **Indian**, Michaelle, **Witteveen**, Kate, **Anne Tolan**, G., **Marrington**, Jessica. Face-to-Face or Facebook: Can Social Connectedness be Derived Online? In: *Computers in Human Behavior*, 2013, Vol. 29, Issue 3, pp. 604–609.

²⁴ **Burke**, Moira, **Kraut**, Robert, **Marlow**, Cameron. Social Capital on Facebook: Differentiating Uses and Users. In: *CHI 2011*, May 7–12, 2011, Vancouver, BC, Canada. 2011, pp. 571–580.

²⁵ **Hempel**, Jessi. How LinkedIn will Fire up Your Career. In: *Fortune*, 2019, Vol. 161, Issue 5, pp. 74–82.

²⁶ **Zide**, Julie, **Elman**, Ben, **Shahani-Dennig**, Comila. LinkedIn and Recruitment: how Profiles Differ across Occupations. In: *Employee Relations*, 2014, Vol. 36, Issue 5, pp. 583–604.

²⁷ **Utz**, Sonja. Is LinkedIn Making you more Successful? The Informational benefits Derived from Public Social Media. In: *New Media & Society*, 2015.

²⁸ **Claybaugh**, Craig, **Haseman**, William. Understanding Professional Connections in LinkedIn – A Question of Trust. In: *Journal of Computer Information Systems*, 2013, Vol. 54, Issue 1, pp. 94–105.

Социалната мрежа Twitter също провокира изследователите и те насочват своите проучвания в няколко посоки, а именно създаване на стойностни и дълготрайни контакти, търсене и разпространение на информация и др.²⁹ Екип от изследователи достига до изводите, че свързаните структури на социалните мрежи не разкриват действителни взаимодействия между хората, както и че при Twitter, когато става дума за социалните взаимодействия, може да се говори за скрита мрежа от връзки, залегнали в „декларирания“ набор от приятели и последователи³⁰.

Съществуват и съпоставителни изследвания, посветени на социални мрежи. Например направен е сравнителен анализ на интерфейса между Facebook и LinkedIn. Авторите достигат до извода, че докато Facebook се фокусира предимно върху улесняването на личната самопрезентация, интерфейсът на LinkedIn е насочен към професионално представяне. И все пак, двете платформи имат сходни принципи на равнище свързаност и наративни стратегии, отнасят се до дигитални архитектури и онлайн самопредставяне, формирането на публични идентичности чрез платформени интерфейси. Изследва се и как да се постига онлайн идентичност от тези, които имат профили в тези социални мрежи³¹.

Съпоставителният анализ между предимствата и недостатъците на социалните мрежи на основа изразни средства, създаването на съдържание и достигането до потребителите интригува изследователите и те представят резултати от изследвания. Матю Питман и Брандън Рейч сравняват Twitter и Instagram на равнище вербални и визуални кодове, а също така до каква степен тези две социални мрежи допринасят за преодоляване на самотата и какви промени настъпват в поведението при използване на социалните мрежи³².

Изследванията върху Instagram се активират през последните години. Насочени са към това доколко хората търсят и постигат онлайн популярност чрез публикуване основно на визуално съдържание, като достигат дори до преекспониране на имиджа³³. Тази социална мрежа заинтригува хората и към нея проявяват интерес и възрастни, които представят себе си³⁴. Във фокуса на изследователския интерес попадат и крайни резултати от онлайн позиционирането, сред които нарцисизъмът³⁵.

²⁹ **Huberman**, Bernardo, **Romero**, Daniel, **Wu**, Fang. Social Networks that Matter Twitter under the Microscope. In: *First Monday*, 2009, Vol., 14, Issue 1.

³⁰ Ibid.

³¹ **van Dijck**, Jose. 'You Have one Identity': Performing the Self on Facebook and LinkedIn. In: *Media, Culture & Society*, 20013, Vol. 35, Issue 2, pp. 199–215.

³² **Pittman**, Matthew, **Reich**, Brandon. Social Media and Loneliness: Why an Instagram Picture may be Worth more than a thousand Twitter Words. In: *Computers in Human Behavior*, 2016, Vol. 62, pp. 155–167.

³³ **Ferrara**, Emilio, **Interdonato**, Roberto, **Tagarelli**, Andrea. Online Popularity and Topical Interests through the Lens of Instagram. In: *Proceedings of the 25th ACM conference on Hypertext and Social Media*, 2014, pp. 24–34.

³⁴ **Stapleton**, Peta, **Luiz**, Gabriella, **Chatwin**, Hannah. Generation Validation: The Role of Social Comparison in Use of Instagram Among Emerging Adults. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2017, Vol. 20, Issue 30, pp. 142–149.

³⁵ **Sheldon**, Pavica, **Bryant**, Katherine. Instagram: Motives for its Use and Relationship to Narcissism and Contextual Age. In: *Computers in Human Behavior*, 2016, Vol. 56, pp. 89–97.

На основата на наблюдения и анализи според нас предимно Facebook и Instagram създават възможности потребителите им да предпочитат да са онлайн, като някои от тях излизат извън модела на тихата публичност или удобната анонимност. Същевременно има и тенденции на отдръпване и дистанциране от прекомерното присъствие в тези социални мрежи, към все по-ясно осмисляне на границите между лично и публично, към съхраняване на дълбоко същностни и интимни неща, като не се допуска навлизане в неприкосновеното лично пространство. Значими за обществото събития, наложени или представяни като такива, имат по-честа поява в Twitter. Когато става въпрос за българите, тази социална мрежа не се ползва със същата степен на популярност като предишните две, а потребителите остават в относително пасивна позиция и предпочитат да бъдат последователи, но не и автори на съобщения. Що се отнася до LinkedIn, бизнес социалната мрежа се използва активно от работещите в ИТ сектора. Тази мрежа разширява своята популярност и при предоставяне на възможности за обучение онлайн чрез курсове и видео уроци, чрез постоянното, бързо и устойчиво усъвършенстване на софтуера и на достъпа до различните опции (в това число курсове, събития и др.). На въпроси, свързани с някои опити за своеобразна „интервенция“ или „привнасяне“ на по-неформален език в LinkedIn, се дават отговори, че това не се допуска. Съхраняването засега на бизнес стила на виртуална комуникация в LinkedIn е факт. Например, когато се изразяват поздравления относно нова позиция или израстване в кариерата, или отбелязване на години стаж в дадена компания, тези поздрави остават в рамките на предложените клиширани изрази и бизнес етикета (в случая бизнес нетикета) при спазване на деловия тон, дори в неговите по-сухи и еднотипни фрази. Наблюденията ни показват, че дори да има персонализация при изразяване на поздравления, те отново са кратки и в рамките на учтивия тон.

Терминът „благополучие“

Прегледът на значението на термина „благополучие“ в речници на френски, английски и руски езици даде следните резултати. Във френския речник Larousse (онлайн версия) към термина *bien-être* е записано, че това: първо, е приятно състояние, което е резултат от удовлетворяване на потребностите на организма; второ, свързва се със спокойствието; трето, има връзка с материалната страна и с охолството, което позволява от своя страна приятен живот³⁶.

На английски език се срещат три термина: *well-being*, *welfare* и *prosperity*.

При термина *wellness* значенията са удоволствие, удовлетворение, като те се свързват със задоволяване нужните на тялото и/или на ума, както и добро здраве или късмет. Като синоними се посочват: *comfort*, *happiness*, *prosperity*, *welfare*, *advantage*, *benefit*, *ease*, *good*³⁷. В онлайн версията на Merriam-Webster е записано, че *well-being* е съществително име и се отнася до означаване на състояние на щастие, здраве и просперитет³⁸. В друг онлайн речник

³⁶ **bien-être**. In: *Larousse*. Available from: <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/bien-être>

³⁷ **well-being**. In: *Thesaurus.com*. Available from: <http://www.thesaurus.com/browse/well-being>

³⁸ **well-being**. In: *Merriam-Webster*. Available from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/well-being>

Dictionary.com *well-being* се свързва с добър живот, задоволителни условия на съществуване, а в по-широкия смисъл – с щастие, просперитет и хуманно отношение, както и с благосъстояние на нацията и народа³⁹.

Терминът *welfare* в онлайн речника Cambridge Dictionary е представен в по-тясно и специализирано значение и се свързва с финансови параметри, пари, благосъстояние на компании, по-малко безработица в държавата и др.⁴⁰

Терминът *prosperity* реферира най-често към финансови придобивки, икономическо развитие на държавата или компанията и към персонален успех и кариерно развитие.

На руски език под благополучие се разбира: (1) спокоен и обезпечен живот, успехи и преуспяване; (2) нормално, без каквито и да било нежелани явления живот, като се посочват материално благополучие в личен план, а в икономиката – пълно благополучие⁴¹. В същия онлайн речник като синоними на благополучие се извеждат *благоденствие, преуспяване, процъфтяване*. В друг онлайн речник като синоними се изброяват над десет думи, сред които *благоденствие, благосъстояние, щастие, късмет, шанс, процъфтяване (икономическо), доволство, състоятелност, сладък живот, преуспяване, обезпеченост, богатство* и др.⁴²

Под *благополучие* в контекста на изследването в настоящата статия ще разбираме благополучие *на студентите при използване на социалните мрежи в процеса на обучение и начални стъпки в кариерното им развитие*. При разглеждане на благополучието избягваме едностранното му значение, както и твърде широкото му дефиниране. Нашето разглеждане се основава на следните уточнения.

Първо. Създаване и постоянно поддържане на много добри условия за живот, учене, обучение и кариера, които включват достъп до интернет, компютри, мобилни устройства, смарт телефони, електронни четци, достъп до приложения и електронни ресурси.

Второ. Създаване на условия за онлайн комуникация, изграждане на виртуални групи, постепенно създаване на потребност от принадлежност към тях и активно участие в техните дейности, както и поэтапно формиране на нагласи, умения и дигитална компетентност за участие във виртуални общности.

Трето. Формиране и развиване на умения и потребност от участниците във виртуалните групи да излязат от ролята на пасивен получател, да поддържат готовност да споделят информация и да участват в интерактивна комуникация онлайн, да се включват във виртуални диалози, както и да изпитват удоволствие и удовлетворение от тези участия, а не само от улеснения достъп до информация чрез технически устройства и софтуери.

³⁹ **well-being**. In: *Dictionary.com*. Available from: <http://www.dictionary.com/browse/well-being>.

⁴⁰ **welfare**. In: *Cambridge Dictionary*. Available from: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/welfare>

⁴¹ **Благополучие**. В: *Популярный толково-энциклопедический словарь русского языка*, 2012. Достъпно от: <https://slovar.cc/rus/tolk-enc/1460605.html>

⁴² **Благополучие**. В: *Glasses.ru* Достъпно от: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms-term-3942.htm>

Четвърто. Формиране и създаване на нагласи и модели на поведение за онлайн и офлайн колаборативност и удовлетворение от креативността, проявена онлайн и от получаването на признание и оценка онлайн и офлайн от студенти, преподаватели и потребители на мрежата.

Макар и привидно извън терминологичното изясняване, тук представяме позициите на Оливър Лъкет и Майкъл Кейси, съдържащи се в книгата им „Социалният организъм“: (1) „Ключов момент при оформянето на знанието е концепцията, че когнитивните умения зависят от способността на хората да разпознават повтарящи се модели“; (2) „... но мозъците ни вече са еволюирали да изхвърлят информацията, която хаби ценни ресурси за обработка, за да я насочат към по-привлекателна или важна информация. По този начин те изграждат своеобразна защита за състезаващите се мими.“⁴³. Приемаме термините „социален организъм“, „мими“, „социални мими“, „социално ДНК“, „мемична иконография“, „дигитално биоразнообразие“, което се свързва с използването на местни платформи в отделни континенти и държави, в Южна и Югоизточна Азия.⁴⁴ Същевременно изказваме резерви относно крайните изводи на авторите Оливър Лъкет и Майкъл Кейси и не приемаме всички паралели и асоциации във връзка с проблематиката за социалните мрежи и информационно зависимото благополучие.

Също така намираме за важно да формулираме допускането, че информационното благополучие, свързано с тезите за социалния организъм, е свързано и с:

- познаване на възможностите на интернет;
- използване на различни социални мрежи;
- непрекъснато саморазвитие и формиране на модели и поведение за приемане във виртуални групи и активно участие в тях;
- постепенно ориентиране и към развиване на чувство за принадлежност от членство и дейности във виртуални общности на базата на признание, удовлетворение, самостоятелна и колаборативна дейност онлайн и офлайн още по време на училищното и университетското образование;
- неутрализиране на сляпото и безкритично следване на примери и по-върхностното усещане за ползите от груповостта.

Дизайн на изследването, методи, резултати и анализ

Дизайн и методи

Настоящото изследване е част от проект по проблемите на информационно зависимото благополучие, реализиран от преподаватели и докторанти към катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“ към Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Изследването се основава на прилагането на количествени методи върху резултати от анкетиране чрез 26 въпроса. Респондентите са 135 студента от всички специалности на Философския факултет, основно бакалаври и от една

⁴³ Лъкет, Оливър, Кейси, Майкъл. *Социалният организъм*. София: Кръгзор, 2017, с. 48, 72, 124.

⁴⁴ Пак там, с. 31, 49, 73.

магистърска програма. Анкетирането е проведено чрез лично попълване в периода април–май 2017 г. (летен семестър на академичната 2016–2017 година).

В настоящия анализ фокусът е върху използването на социалните мрежи от студентите и влиянието му върху тяхното благополучие. Селектирани са четири социални мрежи: Facebook, LinkedIn, Twitter, Instagram. Допускането е, че те са по-популярни сред студентите и се използват по-често от тях. Предоставена е възможност респондентите да посочат и други социални мрежи, до които имат достъп, които предпочитат и използват.

Резултати и анализ

Във връзка с установяването до колко наличието и достъпът до компютри, смартфони, мобилни устройства са част от благополучието на студентите, се получиха няколко групи резултати. Много често използват компютри 15 души, често го правят 13, понякога – 19, рядко – 54 души и 32 никога. Лаптоп използват много често 89 от запитаните, 18 – често, 16 – понякога, 8 – рядко, 3 – никога. Таблет много често използват 20 от запитаните студенти, 23 – понякога, 33 – рядко, 46 – никога. Смартфоните се ползват много често от 107 от анкетираните студенти, 16 ги използват често, 2 – понякога, 1 – рядко, 6 души – никога. От данните се вижда, че лаптопите и смартфоните са предпочитани от студентите, а развитието на технологиите позволява те да имат достъп до интернет и да ползват социалните мрежи, да са активни в тях чрез мобилни устройства, чрез лаптопи или настолни компютри, както и от таблети. От гледа точна на благополучието, разбирано в частта му материални, технически, технологични и софтуерни условия, то е осигурено в много висока степен. Отделен е въпросът как тази техника, тези устройства и достъпът до тях се използват от студентите и до каква степен се създава усещане за информационно благополучие у тях.

На въпроса „Вие лично включени ли сте в някоя социална мрежа?“, 130 от запитаните заявяват, че са включени, а други 4-ма дават отрицателен отговор. Това е доказателство за особено висока активност на обучаващите се в Университета при използване на социални мрежи по принцип. Това е така, защото 96,3% от студентите отбелязват, че ги познават и са ориентирани към включването им във виртуални групи. Налице е потребност от принадлежност към такива групи от страна на младежите, учещи в университети, както и от получаване на одобрение онлайн предимно от техни връстници. Това може да се определи не просто като мода и следване на утвърдени модели, но и като стремеж да изпитват удовлетворение от публично представяне в онлайн среда, както и да не са анонимни или слабо разпознаваеми. Студентите искат да имат признание от други хора, членове на виртуални групи, използващи социални мрежи, дори тези признания и оценки да са само за техни малки и лични успехи, постижения, събития и др.

Получените резултати са категорично в полза на включеност в социална мрежа – само 4 от анкетираните общо 135 души не са включени и не ползват социални мрежи. Обобщаването на резултатите установи, че студентите посочват следните социални мрежи: Facebook, LinkedIn, Twitter, Tumblr, Trumble, Pinterest, Tagget, Google+, Snapchat, Youtube, Soundc, 500 px, В контакте.

С най-голяма популярност се ползва Facebook, отбелязан в 47 от отговори в комбинация с други мрежи, но винаги е в първа позиция в комбинация от 2, 3 или 4 други социални мрежи. Instagram се среща в 24 от отговорите, по-често в комбинация с други мрежи. Най-честа е комбинацията Facebook и LinkedIn и се среща 10 пъти. Twitter е посочен от 12 анкетирани. Следователно допусканията, че това са четирите най-популярни, предпочитани и използвани социални мрежи от студентите във Философския факултет, се потвърдиха. Сред другите социални мрежи се споменават Trumble – 3 пъти, Pinterest – 3 пъти, Tagget – 2 пъти, Google+ – 6 пъти, Snapchat – 4 пъти, 1 път се споменава 500 рх., 2 пъти – В контакте.

Видео социалната мрежа YouTube е посочена в отговорите 4 пъти. Интересно е да се отбележи, че не се споменават други видео социални мрежи. Например Vimeo се споменава, но е окачествена като платформа, в която се споделят видео клипове. В същото време за Vimeo се характеризира с това, че се поддържа HD видео и 4K, тоест качеството е високо и в подготовката на клиповете участват екипи от професионалисти, които имат висока дигитална компетентност или това са режисьори, които имат и професионален опит, и адекватно образование. Не се споменава и българската версия на Vbox7, която не се отличава с динамично и устойчиво развитие и не притежава високо качество на клиповете, субтитрите, преводите и други.

Може да се направи изводът, че студентите се ориентират към популярни и утвърдени вече социални мрежи, като проявяват любопитство и интерес и към новите, но не реагират бързо и спонтанно към използването им. Следователно, макар и с известна условност, удобството е мотив за използването на информация, същевременно се проучват и нови възможности на социалните мрежи.

Прави впечатление, че някои студенти не различават социална мрежа от приложения, софтуерни програми и други популярни начини за онлайн комуникация. Те споменават спорадично, че използват Viber и Skype, които се отличават с възможности за лесна, бърза и мултифункционална комуникация (чрез тях се водят видеоконферентни разговори, аудио разговори, писане от типа на чат, изпращат се прикачени файлове) през персонални компютри и смартфони. Skype се споменава от анкетираните по-рядко от Viber, тоест студентите се ориентират към по-съвременни приложения. Viber се създава през 2010 г. за iPhone, а през 2011 г. вече има версия за Android, тоест отчитат се динамиката в развитието на технологиите, нагласите на студентите като потребители и ориентирането им към все по-активно използване на смартфоните.

Макар и спорадично някои студенти споменават като социални мрежи електронните пощи, най-вече gmail.com и abv.bg, което е показателно за това, че отговорилите нямат достатъчно висока дигитална компетентност, а като потребители не правят разлики между тях.

От анкетираните 50 души (37%) са посочили Facebook и тази социална мрежа присъства в повечето отговори в комбинация с други социални мрежи, като се посочва на първа позиция при изброяването. Това корелира добре с активното им поведение във Facebook, с нагласата да имат приятели, да съобщават за броя им и за нарастването им, за смяната на снимката на профила, за пътувания и успехи, за оценки и дипломиране. Интензивността на използване на Facebook е относително постоянна, но тя нараства при ситуации и случаи,

които за студента са важни и се отнасят по-скоро до лични успехи или по-значими етапи от завършване на семестър, на учебна година или при дипломиране. Те публикуват и информация за кариерното им развитие, дългогодишните ангажименти, пътувания и ваканции. Наблюдава се отскоро ново явление във Facebook, когато някои студенти съобщават информация за трагични събития и загуба на близки хора, а не само приятни и весели моменти. Представянето на информация във Facebook, която да е свързана с ангажирането с каузи, с идеи, с програми или дейности на студентски групи, с курсове или магистърски програми, също е част от публикуването от студентите. За тях това е вариант на проявление на т. нар. „информационно благополучие“, тоест получаване и разпространение на важна за тях информация бързо и до членовете на виртуалната група.

Трябва да се отбележи, че има и *затворени студентски групи във Facebook*, чрез които се подпомага обучението и образованието им. Тези затворени групи изпълняват функция да информират, напомнят, мобилизират, организират, стимулират по отношение на учебния процес. При тези затворени студентски групи във Facebook се разчита на нагласата да се информира чрез този канал за онлайн комуникация, тоест извън университетската администрация. Така студентите си помагат взаимно като членове на студентски виртуални групи. За виртуални общности също може да се говори, ако има устойчивост от 1-ви до 4-ти курс при бакалаврите или през целия курс на обучение при магистрите. Затворените студентски групи във Facebook имат няколко различни проявления. Студентите от даден курс, от една страна, имат потребност да са в тази групи и подхождат прагматично с оглед организацията на учебния процес и изпитите, както текущи, така и финални. В тези случаи има основания да се говори за насочвана и модерирана комуникация в академични среди, в които университетската администрация не взема участие. Става въпрос за самоорганизация и мобилизация при постигане на индивидуални и групови цели. Възможни са обаче и случаи, при които преподавателят също участва в такива групи, като функции на информиране, организиране, мобилизиране остават. Отношенията остават йерархизирани, но се разчита на бързината на предоставяне на информация. Чрез обменяните съобщения студентите развиват нагласи за принадлежност към виртуални групи, които са относително постоянни, като се има предвид организацията на учебния процес в университета. Студентите са не само потребители, но и автори на съобщения, тоест те макар и временно излизат от модела на потребители, развиват отношения във виртуална среда, обогатяват социалните си умения. Освен това е налице удовлетворение от предоставяне и от получаване на помощ от страна на колегите и преподавателя, създава се постоянна обратна връзка. Може да се стигне до интерактивна комуникация, до удовлетворение от това, че студентът е приет и че е активен участник във виртуалната група, а това има връзка с разбирането за благополучието на представители от т. нар. мрежова генерация, ап-генерацията, т.нар. диджитъл нетив (digital native). По този начин студентът развива и усъвършенства и своята дигиталната компетентност паралелно и едновременно със задоволяване на потребността от приемане и принадлежност към дадени групи онлайн, където има относително постоянно членство.

Когато обаче се говори за други групи във Facebook, тогава има основания да се обобщи, че при тях се наблюдава известна флуидност. Тя се изразява от членуване или от преминаване в други групи без чувство за угризение, като се търси признание и приемане. Може да се каже, че това е и проява на т. нар. виртуално номадство, на липса на стабилност и стремеж към задържане, както и от нежелание да продължиш по-дълго време да си член на групата, като прецениш плюсовете и минусите, а при загуба на интерес да се преустанови членуването.

Освен това комуникацията във Facebook рефлектира и върху някои явления и към поведение, което включва неформален език, кратки и дори елиптически изрази, често използване на емотикони, безкритично или конюнктурно изразяване на харесвания в мейнстрийма. Също така няма индивидуализиране на оценките и подтекст или различни пластове и фигуративен, образен език в коментарите във Facebook – доминират клишетата, шаблоните, позитивните оценки чрез етикети и квалификации от типа „принцеса“, „красавица“, „чаровница“ и т.н., особено когато пишат жени, което от джандър гледна точка не е изследвано достатъчно, за пример виж резултати от такива изследвания в статиите на Марта Дабровска⁴⁵.

Някои от студентите предпочитат поведение на потребители и на споделящи съдържание, а не на създатели и разпространители на тяхно авторско съдържание. Ето защо може да се каже, че тяхното благополучие включва използването на социалните мрежи поради бързината на предоставяне и получаване на информация. Същевременно при други студенти креативността, критичността и аналитичността не са редуцирани. За тях авторството включва удовлетворение и има връзка с благополучието, но вече на друго равнище при отчитане на други предимства на социалните мрежи.

На въпроса „В каква степен е важно за вас да сте активни участници в социална мрежа?“ от общо отговорили 129 души за 17 това е много важно, за 32 е по-скоро важно, за 55 – донякъде, за 20 – по-скоро не е важно, за 5 това не е важно. Данните показват, че около 50 от отговорилите намират активното си участие за важно и по-скоро важно, за 55 – е важно донякъде, а 25 са в по-пасивна позиция. Регистрацията в дадена социална мрежа не означава, че създателите на даден профил са активни и че оценяват тази активност за важна за тях. Същевременно те са част от тези групи и следват поведението на „декларирани“ на присъствие и деклариране на брой приятели, последователи, членове на дадени виртуални групи. Въпрос на личен избор, опит, нагласа е до каква степен студентът свързва социалните мрежи с присъствието, популярността си чрез нея, със самооценка за същинска активност или за удовлетворение, признание, избягване на самотата, търсене на контакти онлайн и др. Наличието на достъп до интернет и на смартфони само по себе си не води до активност в социалните мрежи.

⁴⁵ **Dąbrowska, Marta.** *Variation in language: Faces of Facebook English.* Series: Text – Meaning – Context. Cracow studies in English language, literature and culture. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 2013; **Dąbrowska, Marta.** Communicating emotions online. The function of anonymity and gender. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. бр. 14, октомври 2014. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/> реторика-и-комуникации-лингвистика-к

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за вашето благополучие – социални контакти, приемане и оценяване от различни групи?“, като се визира Facebook, отговорите са следните. От анкетираните 32-ма заявяват, че използването на Facebook допринася във висока степен, 48 – допринася в някаква степен, 12 са отговорили „нито допринася, нито не допринася“, 31 – „допринася в малка степен“, за 6 анкетираните не допринася. Очевидно е, че Facebook е най-предпочитана от студентите социална мрежа. Същевременно се установи, че Facebook допринася в личен план за създаване и поддържане на контакти онлайн, както и за това да бъдат приети от дадени групи и оценени от тях за около 50 от запитаните. За 31 обаче тази социална мрежа не е от такова значение за тях, въпреки че имат профили. Тези данни са интересни и с оглед на констатирано явление и дори тенденция млади хора да закриват свои профили във Facebook и да не търсят популярност, да не търсят приемане. Те предпочитат удобната анонимност, дискретността, съхраняването на личния живот и непредоставянето на информация на широки кръгове за това, което те намират за значимо на персонално равнище.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за вашето благополучие – социални контакти, приемане и оценяване от различни групи?“, като се визира LinkedIn, отговорите са следните. Само за 4 души бизнес социалната мрежа допринася във висока степен, за 17 – допринася в някаква степен, за няколко от тях нито допринася, нито не допринася, за 7 допринася в малка степен, а за 66 отговорили студенти не допринася. Видно е, че има осъзнатост от страна на студентите, че ролята на тази социална мрежа не е толкова в личен план, но същевременно не се осмисля достатъчно важността и за бъдещо кариерно развитие. LinkedIn се разраства и инвестира именно в създаване на групи и стимулира принадлежността в тях, но при анкетираните студенти това не се свързва с благополучието толкова силно.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за вашето благополучие – социални контакти, приемане и оценяване от различни групи?“, като се визира Twitter, отговорите са следните. Само за 3-ма отговорили той допринася във висока степен, за 16 – допринася в някаква степен, за 18 – нито допринася, нито не допринася, за 11 – допринася в малка степен, а за 67 – не допринася. Тези резултати корелират с допускането, че Twitter по принцип не е особено популярна социална мрежа в България и в частност сред студентите, дори само като последователи.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за вашето благополучие – социални контакти, приемане и оценяване от различни групи?“, като се визира Instagram, отговорите са следните. За 13 запитани студенти тази социална мрежа допринася във висока степен, за 20 – допринася в някаква степен, за 24 – нито допринася, нито не допринася, за 17 – допринася в малка степен, а за 45 – не допринася. Тези резултати показват, че Instagram засилва своята популярност сред младите хора и сред учещите в Университета, но същевременно за повечето от тях визуалното им представяне в нея не е от особено голямо значение за приемането и оценяването им от различни групи. Това може да се дължи на традициите и навиците да бъдат по-активни във Facebook, който се разви и дава възможност за членуване във виртуални групи, свързани със специалности в университетите, с поддържане на каузи,

например четене на книги, отбелязване на алумни клубове и др. Макар при виртуалните групи да има нагласи за преминаване от една в друга и за членство в различни групи, както и известна флуидност, не е възможно да се даде категоричен отговор защо студентите не приемат доминиращите визуални кодове като важни за тяхното оценяване онлайн в Instagram.

Когато става въпрос за други социални мрежи, за 62-ма от отговорилите тези мрежи не оказват влияние, за 8 – оказват малко влияние, за 9 – нито оказват, нито не оказват, за 17 – оказват в някаква степен, само за 5 – очакват във висока степен, що се отнася за това как те допринасят за тяхното благополучие.

Формулирани са въпроси, при които се търси влияние на дадена социална мрежа върху благополучието, но вече съотнесено към кариерното им развитие. Тези въпроси са формулирани, като се отчита фактът, че студентите се ориентират към кариера още по време на обучението в университета – някои от тях работят, други са на стажове, трети търсят възможности да се реализират още докато учат.

На групата въпроси, свързани със социалните мрежи и кариерното развитие, резултатите са следните.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за успешно кариерно развитие?“, като се визира Facebook, резултатите са следните. За 47 от отговорилите не оказва влияние, за 14 оказва малко влияние, за 20 – нито оказва, нито не оказва, за 35 оказва в някаква степен и за 13 оказва във висока степен. Почти равни са резултатите при обобщаване по отношение на това дали оказва или не оказва влияние. Следва да се има предвид, че сред студентите Facebook се оценява положително относно организация на учебния процес, мобилизация преди изпити, помощ и взаимопомощ, бързо предоставяне на информация до членовете на дадена група. Студентите са наясно, че настоящите и потенциалните работодатели, както и специалистите по човешки ресурси търсят и верифицират информация от техните профили във Facebook. В същото време студентите не откриват директно влияние на социалната мрежа върху кариерното им развитие.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за успешно кариерно развитие?“, като се визира LinkedIn, резултатите са следните. За 72 от отговорилите не оказва влияние, за 9 оказва малко влияние, за 18 нито оказва, нито не оказва, за 10 оказва в някаква степен, а за 5 във висока степен. Наблюдава се известен парадокс. Тъй като LinkedIn е бизнес социална мрежа и чрез нея се наемат служители, кандидатите поддържат профили и участват в групи именно с цел намиране на работа, която да отговаря на техните очаквания. Студентите обаче не оценяват ролята ѝ. Вероятно една от причините е, че са студенти от Философския факултет, в който се обучават в хуманитарни специалности и изучават социални и обществени науки. Освен това повечето участващи в анкетата са от 1-ви и 2-ри курс и не оценяват важността на бизнес социалната мрежа. От трета страна, дори и те да имат дигитална грамотност, тя следва да се съчетава със социална зрялост и кариерно ориентиране още от студентската скамейка, да се развиват умения за онлайн самопредставяне и интерактивна комуникации. Те присъстват в социалните мрежи, но изграждане на чувство за принадлежност и съчетаване с прагматичност все още не е осъзнавано от тях, а и само в някои часове се изучава уебписане и работа онлайн.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за успешно кариерно развитие?“, като се визира Twitter, резултатите са следните. За 87 от отговорилите не оказва влияние, за 6 оказва малко влияние, за 17 нито оказва, нито не оказва, а за 6 оказва в някаква степен. Резултатите показват отново, че от една страна Twitter не е особено популярен сред студентите, а от друга – като същност и предназначение не влияе върху кариерното развитие, тъй като представя информация, новини и събития от публичния сектор и е ориентиран към ПР.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за успешно кариерно развитие?“, като се визира Instagram, резултатите са следните. За 82 не оказва влияние, за 8 оказва малко влияние, за 17 нито оказва, нито не оказва, за 9 оказва в някаква степен, а за 3 – във висока степен. Отново се потвърждава допускането, че тази социална мрежа увеличава своята популярност, но не се очертава като важна за кариерата от студентите, тъй като там основно се публикуват снимки и видео клипове, които са свързани с личния живот. Същевременно е важно да се отбележи, че специалистите по човешки ресурси верифицират и сравняват профилите на кандидатите от Facebook, LinkedIn, Instagram, а и от други социални мрежи, за да установят степента на дигитална грамотност, нагласи към предоставяне на лична информация или към съхраняването ѝ. Резултатите от отговорите за други социални мрежи показват същите резултати – за 44 не оказва влияние, за 7 оказва малко влияние.

Следващата група въпроси са насочени към това дали социалните мрежи допринасят за удовлетворение от кариерното развитие, отново са спрямо основните четири социални мрежи и за други, посочени от анкетираните студенти.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за удовлетворение от кариерното развитие?“, като се визира Facebook, резултатите са следните. За 64 от отговорилите Facebook не допринася, за 12 допринася в малка степен, за 21 нито допринася, нито не допринася, за 22 допринася в някаква степен, за 10 допринася във висока степен. Налице е реалистично оценяване от страна на студентите относно Facebook и спецификата на тази социална мрежа, дали тя допринася за създаване на популярност и удовлетворение за служебни успехи, но не във висока степен. Една от причините е, че се публикуват основно, но не само постове, снимки и видеоклипове, свързани със събития от личния живот и те се оценяват/ харесват от приятелите в нея. Възможно е в бъдеще да се засили интересът към Facebook като канал, медия и инструмент за представяне и на кариерни успехи, но дали това ще допринесе за удовлетворение от страна на публикуващите информация следва да се проучи.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за удовлетворение от кариерното развитие?“, като се визира LinkedIn, резултатите са следните. Само за 3 анкетирани тази социална мрежа допринася във висока степен, в някаква степен за 9, нито допринася, нито не допринася за 19, допринася в малка степен за 9 и за 74 не допринася. Макар функционалната ориентация на социалната мрежа да е насочена към бизнеса, защото е предназначена за представяне на резултати от кариерното развитие, препоръки, оценяване, принадлежност към групи, курсове за обучение и повишаване на квалификация, от страна на студентите остават непривлекателни тези нейни възможности и предимства. Недостатъчната осведоменост, а и умения да се създават профили в LinkedIn още от студентските години предполага да се засили

обучението още в университета в прагматичен аспект, търсейки пресечни точки между „университетско образование – бизнес – кариерно развитие“ на бъдещите служители.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за удовлетворение от кариерното развитие?“, като се визира Twitter, резултатите са следните. За 89 от анкетиранията тази социална мрежа не допринася, за 5 в малка степен, за 19 нито допринася, нито не допринася, за 3 допринася в някаква степен. Тези резултати корелират с данните от предишните въпроси, тъй като се потвърждава, че Twitter не е особено популярен сред студентите, като предназначение не е ориентиран към кариерата им, а по-скоро към новини за политики и известни личности.

На въпроса „Използването на социалните мрежи допринася ли за удовлетворение от кариерното развитие?“, като се визира Instagram, резултатите са следните. Само за 1 от отговорилите Instagram допринася във висока степен, за 10 в някаква степен, за 18 нито допринася, нито не допринася, за 82 – не допринася. Instagram се отличава с доминиране на визуалното представяне и все още редуцирано вербално изразяване и кодиране, както и краткостта на вербалните текстове с акцент върху лични моменти, емоции, преживявания, представени чрез снимки и видеоклипове. Поради това няма как да повлиява върху удовлетворение от кариерното развитие, освен ако не са награди от конкурси, връчване на дипломи, тоги, тържества, конференции, семинари и други, но те не са чести явления за студентите и не всички оценяват важността от представяне на тази информация именно във връзка с кариерата им.

Що се отнася до другите социални мрежи за 51 от отговорилите те не допринасят за удовлетворение от кариерното развитие.

Изводи и обобщения

Обобщавайки, може да се каже, че студентите имат доста добра осведоменост за социалните мрежи, разбират тяхната функционалност, имат яснота относно жанровете, кодирането на вербално и визуално равнище. Студентите са развили някакво ниво на дигитална грамотност, но имат предпочитания към умерена активност, следват познатите модели и публикуват основно във Facebook. Те достигат до осъзнаване на важността на диференцираното представяне в различни мрежи, но нямат опит в това да използват активно LinkedIn за кариерно развитие. Макар и с известна условност, може да се каже, че студентите имат нагласи, готовност и опит да бъдат членове на виртуални групи, да получават оценки и признание от приятели, особено във Facebook, но не и към социалната мрежа Instagram, която е собственост на Facebook. Също така неформалният начин на писане, оценяване, харесване, както и изборът между готови емотикони и визуални елементи за даване на оценка, са предпочитан от повечето от тях. Същевременно LinkedIn предполага по-формален начин на изразяване и онлайн комуникация, интеракция чрез утвърдени жанрове като препоръка, вербално и визуално самопрезентиране, използване на аргументи на авторитета.

Анализът на резултатите дава основание да се направи изводът, че трите формулирани хипотези се потвърдиха в много голяма степен.

Относно първата хипотеза анкетираните студенти имат някаква придобита дигитална грамотност. Малка част от тях обаче достигат до дигитална компетентност и развити умения да използват електронни ресурси. Относно социалните мрежи те се ориентират бързо, отчитат предимствата на лесния достъп до тях през семействата и по време на сесия, при подготовката им в процеса на обучение и по време на изпити.

Втората хипотеза се потвърди във висока степен. Студентите използват с различна интензивност социалните мрежи и невинаги осъзнават предимствата им по отношение на кариерното им развитие, когато става въпрос за LinkedIn и личното им благополучие, особено що се отнася до Instagram.

Третата хипотеза до известна степен трудно може да бъде доказана поради спецификата на зададените въпроси, но остават допусканията, че повечето студентите предпочитат да са част от виртуални групи и да получават оценки и признание от членовете им, особено при Facebook и Instagram, докато при Twitter са последователи. Може да се заключи, че членствата имат както активен, така и декларативен характер, което на този етап не създава условия активно участие във виртуални общности и към онлайн колаборативност.

Заключение

Резултатите от изследването показват, че студентите познават и използват социалните мрежи, като в по-висока степен те са свързани с предоставяне и разпространяване на информация, свързана с личния им живот и с организацията на учебния процес. Те отчитат предимствата на социалните мрежи като бързина при преноса на информация, лесния достъп, възможностите за дискусии и обмен вътре в социалните мрежи, развиване на умения за онлайн комуникация. Същевременно все още не се осъзнават достатъчно възможностите на бизнес социалната мрежа LinkedIn за кариерното им развитие и това се дължи на недостатъчния опит и дигитална компетентност да създават в онлайн среда публикации в официално-делови стил, да следват правилата на нетикета. Една от причините е, че неформалният и полуформалният характер на общуването във Facebook развива у студентите навици за кратки и елиптични изречения, използване на готови емотикони и визуални изображения. На този етап социалните мрежи се използват основно за разпространение на информация, свързана с обучението и образованието, но вече има стремеж да се разшири приложението им в посока споделяне на знания, тоест да имат принос на друго равнище в образованието. Последното предполага по-често реализиране на научни изследвания, за да се установят промените в динамиката и да се вземат решения за подобряване качеството на образованието. Също така все още социалните мрежи не се осъзнават като социален капитал. Ето защо по принцип членовете на изследователския екип планиран да правят в бъдеще проучвания по тази проблематика.

Използвани източници

Добрева, Десислава. Facebook комуникацията в етичен аспект, изразена чрез вербални и визуални реторически аргументи В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. бр. 20, ноември 2015, [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/реторика-и-комуникации-брой-20-ноем>

- Лъкет**, Оливър, **Кейси**, Майкъл. *Социалният организъм*. София: Кръгзор, 2017, с. 48, с. 72 и с. 124.
- Миланова**, Милена. Библиографски данни в семантичния веб. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Философски факултет, Книга „Библиотечно-информационни науки“, 7, 2015, 201–214.
- Стоичкова**, Десислава. Проявления на виртуалната реторика в LinkedIn. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. Бр. 25, ноември 2016, [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/сп-реторика-и-комуникации-бр-25>
- Al-Bahrani**, Abdullah, **Darshak**, Pavel. Incorporating Twitter, Instagram, and Facebook in Economics Classrooms. In: *Journal of Economic Education*, 2015, Vol. 46, Issue 1, pp. 56.
- Al-Bahrani**, Abdullah, **Darshak**, Pavel. Incorporating Twitter, Instagram, and Facebook in Economics Classrooms, *Journal of Economic Education*, 2015, Vol. 46, Issue 1, pp. 56.
- Burke**, Moira, **Kraut**, Robert, **Marlow**, Cameron. Social Capital on Facebook: Differentiating Uses and Users. In: *CHI 2011*, May 7–12, 2011, Vancouver, BC, Canada. 2011, pp. 571–580.
- Cheung**, Christy, **Chiu**, Pui-Yee, **Lee**, Matthew. Online Social Networks: {Why} do Students Use Facebook? In: *Computers in Human Behavior*, 2011, Vol. 27, Issue 4, pp. 1337–1343.
- Claybaugh**, Craig, **Haseman**, William. Understanding Professional Connections in LinkedIn – A Question of Trust. In: *Journal of Computer Information Systems*, 2013, Vol. 54, Issue 1, pp. 94–105.
- Dąbrowska**, Marta. Communicating emotions online. The function of anonymity and gender. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. бр. 14, октомври 2014. Достъпно от: <http://rhetoric.bg/реторика-и-комуникации-лингвистика-к>
- Dąbrowska**, Marta. *Variation in language: Faces of Facebook English*. Series: Text – Meaning – Context. Cracow studies in English language, literature and culture. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 2013.
- Ellison**, Nicole, **Steinfeld**, Charles, **Lampe**, Cliff. The Benefits of Facebook “Friends”: Social Capital and College Students’ Use of Online Social Network Sites. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2007, Vol. 12, Issue 4, pp. 1143–1168.
- Ferrara**, Emilio, **Interdonato**, Roberto, **Tagarelli**, Andrea. Online Popularity and Topical Interests through the Lens of Instagram. In: *Proceedings of the 25th ACM conference on Hypertext and Social Media*, 2014, pp. 24–34.
- Freeman**, Linton. Visualizing Social networks. In: *Journal of Social Structure*, 2000, Vol. 1, Issue 1, p. 4.
- Grieve**, Rachel, **Indian**, Michaelle, **Witteveen**, Kate, Anne **Tolan**, G., **Marrington**, Jessica. Face-to-Face or Facebook: Can Social Connectedness be Derived Online? In: *Computers in Human Behavior*, 2013, Vol. 29, Issue 3, pp. 604-609.
- Hempel**, Jessi. How LinkedIn will Fire up Your Career. In: *Fortune*, 2019, Vol. 161, Issue 5, pp. 74–82.
- Howard**, Bill. Analyzing Online Social Networks. In: *Communications of the ACM*, 2008, Vol. 61, Issue 11, p. 14.
- Huberman**, Bernardo, **Romero**, Daniel, **Wu**, Fang. Social Networks that Matter Twitter under the Microscope. In: *First Monday*, 2009, Vol., 14, Issue 1.
- Korzynski**, Pawel. Online Social Networks and Leadership. In: *International Journal of Manpower*, 2013, Vol. 34(8), Issue December, pp. 975–994.
- Latiff**, Zulkifli Abd, **Safiee**, Nur Ayuni Safira. New Business Set Up for Branding Strategies on Social Media – Instagram. In: *Procedia Computer Science*, 2015, Vol. 72, pp. 13–23.
- Lin**, Jih-Hsuan, **Peng**, Wei, **Kim**, Mijung, **Kim**, Sung Yeun, **Larose**, Robert. Social Networking and Adjustments among International Students. In: *New Media & Society*, 2015, Vol. 14, Issue 3, pp. 421–440.

- Madleňák**, Radovan, **Madleňáková**, Lucia, **Kianičková**, Eva. Designing a Social Network to Support E-learning Activities at the Department of Communications, University of Žilina. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2015, Vol. 176, pp. 103–110.
- Mavrodieva**, Ivanka, Nikolina **Tsvetkova**. Manifestations of the Pedagogical Communication in applying LbD4All through Web 2.0. В: *Реторика и комуникации* [онлайн]. Октомври 2015. [Прегледан на 10.08.2017]. Достъпно от: <https://rhetoric.bg/?s=Manifestations+of+the+Pedagogical+Communication&searchsubmit>
- Papacharissi**, Zizi. The Virtual Geographies of Social Networks: A comparative analysis of Facebook, LinkedIn and ASmallWorld. In: *New Media & Society*, 2009, Vol. 11, issue 1-2, pp. 199-220.
- Pittman**, Matthew, **Reich**, Brandon. Social Media and Loneliness: Why an Instagram Picture may be Worth more than a thousand Twitter Words. In: *Computers in Human Behavior*, 2016, Vol. 62, pp. 155–167.
- Pollet**, Thomas, **Roberts**, Sam, **Dunbar**, Robin. Use of Social Network Sites and Instant Messaging does not Lead to Increased Offline Social Network Size, or to Emotionally Closer Relationships with Offline Network Members. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2011, 14, 4, pp. 253–258.
- Quinton**, Sarah, **Wilson**, Damien. Tensions and Ties in Social Media Networks: Towards a Model of Understanding Business Relationship Development and Business Performance Enhancement through the Use of LinkedIn. In: *Industrial Marketing Management*, 2016, Vol. 54, pp. 15–24.
- Sheldon**, Pavica, **Bryant**, Katherine. Instagram: Motives for its Use and Relationship to Narcissism and Contextual Age. In: *Computers in Human Behavior*, 2016, Vol. 56, pp. 89–97.
- Stapleton**, Peta, **Luiz**, Gabriella, **Chatwin**, Hannah. Generation Validation: The Role of Social Comparison in Use of Instagram Among Emerging Adults. In: *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2017, Vol. 20, Issue 30, pp. 142–149.
- Tandoc**, Edson, **Ferrucci**, Patrick, **Duffy**, Margaret. Facebook Use, Envy, and Depression among College Students: Is Facebooking Depressing?, In: *Computers in Human Behavior*, 2015, Vol. 43, pp. 139–146.
- Utz**, Sonja. Is LinkedIn Making you more Successful? The Informational benefits Derived from Public Social Media. In: *New Media & Society*, 2015.
- Valenzuela**, Sebastián, **Park**, Namsu, **Kee**, Kerk. Is There Social Capital in a Social Network Site?: Facebook Use and College Student's life Satisfaction, Trust, and Participation1. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2009, Vol. 14, Issue 4, pp. 875–901.
- van Dijck**, Jose. 'You Have one Identity': Performing the Self on Facebook and LinkedIn. In: *Media, Culture & Society*, 20013, Vol. 35, Issue 2, pp. 199–215.
- Yaman**, Metin, **Yaman**, Çetin. The Use of Social Network Sites by Prospective Physical Education and Sports Teachers (Gazi University Sample). In: *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2014, Vol. 13, Issue 1, pp. 223–231.
- Zide**, Julie, **Elman**, Ben, **Shahani-Dennig**, Comila. LinkedIn and Recruitment: how Profiles Differ across Occupations. In: *Employee Relations*, 2014, Vol. 36, Issue 5, pp. 583–604.

Речници онлайн

Популярный толково-энциклопедический словарь русского языка, 2012,

<https://slovar.cc/rus/tolk-enc/1460605.html>

Cambridge Dictionary, <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/welfare>

Dictionary.com, <http://www.dictionary.com/browse/well-being>

Glasses.ru, <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms-term-3942.htm>

Larousse, <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/bien-être/9159>

Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/well-being>

Thesaurus.com, <http://www.thesaurus.com/browse/well-bein>

ВЛИЯНИЕ НА МОЗЪЧНИТЕ ИМПЛАНТИ ВЪРХУ ЛИЧНОСТНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И СВОБОДНАТА ВОЛЯ

Никола Николов

Анотация

Нововъзникващите и развиващите се технологии все повече трансформират ежедневието на съвременния човек. Навсякъде около нас виждаме „умни“ устройства, без дори да съзнаваме, че са такива. Те „мислят“ вместо нас и много често вземат решения за това, кое би било най-удобно или полезно за нашето собствено ежедневие. Тези технологични иновации са уникални по рода си, но не бива да бъдат приобщавани единствено и само към „външния свят“, защото с всеки изминал ден те се превръщат все повече и повече в реална част и от „вътрешния“.

Целта на настоящата разработка е да се представят вариациите в разбирането на това, какво представлява личностната идентичност и свободна воля и как биват повлиявани от съвременните технологични открития – мозъчните импланти. От своя страна мозъчните импланти днес са на такова технологично ниво, че са способни да предотвратяват или лекуват състояния, които преди години са били определяни като „необратими“. Идеята е да се оформи определена и обобщена оценка относно това, дали мозъчните импланти са опасни или напротив, те спомагат за утвърждаването на автономността и свободата на индивида.

Представените различни теоретични школи, някои от които са подкрепени от експериментални факти, са доказателство за защитаваните от тях гледни точки и позиции, като по този начин чрез фактите се предоставя възможност на всеки читател да определи своя собствена позиция по въпроса.

Ключови думи: личностна идентичност; свободна воля; мозъчни импланти.

Мозъчните импланти днес са на такова технологично ниво, че са способни да предотвратяват или лекуват състояния, които преди години са били определяни като „необратими“. Например невронните протезни са ново поколение мозъчни импланти, които са в състояние да възстановяват способностите на нашия мозък чрез електроника и софтуер, когато са инсталирани директно в нашата нервна система. Страдащи от дегенеративни болести като Паркинсон и Алцхаймер сега намират нова надежда в използването на подобни импланти, които вградени към мозъка, имат възможността да изпращат електронни импулси, активирайки засегнати невронни връзки. Свързани са с психомоторни, паметови или емоционални разстройства на личността.

Освен чрез директна мозъчна стимулация, имплантите са в състояние да разчитат мозъчни сигнали, интерпретирайки намеренията на пациенти, които страдат от различни форми на парализа. Достига се до там, че съвременните технологични постижения имат възможността не просто да реализират интерпретация на парализиран човек, но също така и да извършват определени действия, „поръчани от него“ – търсене на информация в интернет, трансфер на данни директно към или от неговия мозък към други информационни точки и др. Всичко това звучи като научна фантастика, но с всеки изминал ден казаното по-горе се превръща все повече в реален инструмент на човешкото тяло. Освен за терапевтична цел, подобни технологии могат да бъдат използвани и

за подобряване на паметта, вниманието, концентрацията или пък увереността на ползващия ги, без да има реална медицинска нужда от това.

Многобройните положителни ефекти от употребата на такива средства са несъмнени, като техният брой не позволява да бъдат събрани в няколко реда. Въпреки това, за да бъдем обективни, трябва да споменем и някои рискови точки относно тази бързо разрастващата се технологична революция. Все още съществуват проблеми относно вграждането/имплантирането на тези инструменти, именно заради сериозната специфика на органа, в който те биват поставяни. Рискове от инфекции, мозъчни кръвоизливи и отхвърляне на поставения елемент са възможности, които внимателно трябва да бъдат анализирани и предотвратени. Също така не е изяснено докрай влиянието, което металните пластини или допълнителните електронни сигнали могат да окажат върху околната част на мозъка, в която биват вградени. Няма и достатъчна яснота относно това дали помагайки за едно, не се превръщат в пречка за друго.

Наред с опасенията за рискови, свързани с чисто физиологични влияния, се очертава и несигурност, свързана с въпроса дали не са възможни и чисто ментални рискове. Дали промяната, която ще бъде осъществена чрез мозъчния имплант, ще засегне единствено увредените мозъчни структури? Дали няма да рефлектира върху и/или да засегне същността на съзнанието? Дали ще повлияе върху усещането за идентичност, върху автономността и свободната воля? С други думи, има основания да се поставят въпроси, които са с особено значение за индивида в качеството му на обособен и независим субект на своя живот.

За да се стигне до отговори на поставените по-горе въпроси, е необходимо да се търсят отговори на друга група въпроси. Какво мислим, знаем или си мислим, че знаем за личностната идентичност и свободната воля? Съществуват ли заплахи от използването на мозъчни импланти за човешката автономност или можем спокойно да се доверим на науката? Да приемем ли, че науката „мисли“ както за запазване на човешкото здраве, така и за съхраняване на човешката собствена автентичност и способност за свободен избор.

Освен анализа на двете понятия и възможните влияния върху личността, ще обърнем поглед и към това как хората в наши дни възприемат използването на подобен тип импланти (мозъчни). Този въпрос също има своето значение поради факта, че понякога неинформираността, недоверчивостта или ирационалното несъгласие с ново появяващото се, се оказват значителен проблем за неговото възприемане. Тук идва ролята на науката, която чрез конгломерат от теоретични и емпирични доказателства, трябва да се прояви като гарантиращ фактор за същността на всяко едно нещо, което се явява недостатъчно познато и което носи неизвестност относно благополучието на индивида или на група хора.

Хипотези и развитие на идеята за личностна идентичност

Има редица мислители, философски течения и дори религии, които са се занимавали в дълбочина с темата. За въведение обаче нека насочим внимание върху един предсъществуващ проблем, който може би е началото на идеята за персоналната идентичност. Става дума за корелацията между дух и тяло или съзнание и тяло, или ум и тяло – между това, което идентифицираме като „вътрешно“ и онова, което разпознаваме като „външно“ спрямо собственото ни същество.

Материалиализмът на Джон Сърл предлага теория за това как мисълта трябва да бъде идентифицирана единствено с наличието на мозък, като нищо друго освен физическото начало не трябва да бъде приемано за достоверно. Спрямо тази идея – съзнание, ум, душа – всичко е плод на материалното под една или друга форма, като в контекста на темата за идентичността тя трябва да зависи изцяло от телесността на индивида. Още от античността обаче, в лицето на първия философ Парменид (изповядвал идеализъм под някаква форма), а след него и редица други (като Кант, Бъркли и пр.) виждаме, че не физическото, а мисловното бива прието за субстанцията, създаваща личността. Според това теоретично направление „само това, което може да бъде помислено, съществува“. Оттук идва и идеята, че личната идентичност трябва да бъде търсена там, където мястото заема мисловната, а не някаква друга субстанция (тяло, мозък и др.)

Към трета група теоретици са тези, според които изпадането в крайности е несполучлив опит в търсене на истината. Те изразяват мнението, че балансът между двете субстанции е това, което изгражда личността (мисловна и телесна). Интеракционизмът, основно в лицето на Декарт, говори именно за дуалността, която представлява формиращата личността сила – от една страна, умът заема своето важно място, от друга страна, тялото. Двете страни влизат в такава корелация, че успяват да създадат продукт на тяхното взаимодействие, реализирайки по този начин личността на субекта.

Трите направления ни дават възможност да формулираме три различни по своята идея възможности, които са свързани конкретно с нашата тема:

1. Персоналната идентичност е там, където е умът;
2. Персоналната идентичност е там, където е тялото;
3. Персоналната идентичност е резултат от взаимоотношението между ум и тяло.

Преди да се навлезе в теориите, свързани с тематиката, трябва да се приеме и още една, четвърта идея, която също е широко застъпена в някои течения на религиозната, философската и дори социологическата мисъл, а именно, че няма такова нещо като персонална идентичност изобщо. Нека проследим какво се има предвид в случая.

Една от най-характерните идеи в източните религиозни учения е доктрината за “anatta” (не-аз). Същността на това учение представя идеята, че не съществува такова нещо като личностна идентичност изобщо и още – не съществува абсолютно нищо, което може да бъде приемано като „теб“ или „мен“, независимо в кой момент и в какъв контекст бива разглеждано. Всяка концепция за персонална идентичност е илюзия и именно тази илюзия е коренът на всички страдания по света, според будистите. Въпреки че идеята е възприемана предимно за човешката личностна идентичност, тя е насочена към абсолютно всичко (животни, растения, предмети) – нищо няма своя собствена идентичност или някаква собствена същност. Терминът “anatta” е превод от „не-аз“, „без себе си“ или „без душа“.

Спрямо “anatta” – няма такова нещо като „човек“ или поне не такова, което ние разбираме под това понятие – нещо, което да е разграничимо, състоящо се от своя собствена цялост. Това, което наричаме „човек“, е някакъв вид сбор от различни усещания, мисли и състояния на съзнанието, които са различни и валидни за определен период от време, преди да бъдат изместени от

други такива. Нито едно от тези моментни съставни части не може да бъде наречено „човек“. Точно поради тази причина, според Буда, човекът не съществува, а е просто илюзия. Според него същността на такъв един обект е съставена от шест елемента – твърдост, течност, топлина, движение, пространство и ум. Той не определя нито едно от тях като съставна част, която може да се идентифицира с идеята за „аз“, в качеството си да обясни как съзнанието се появява и изчезва, как удоволствието, болката или пък неутралните състояния се появяват и изчезват¹.

В този смисъл учението на Буда е в пълно съгласие с идеите на Дейвид Хюм – „където има наличие на съвкупност, не може да съществува идентичност“. Хюм е на мнение, че въпреки постоянната идея, че сме наясно какво представлява това, което наричаме „себе си“, не съществува реален аргумент за подобна увереност. Той смята, че ние никога не сме имали „среща“ с такова непроменливо и константно явление, което да можем да наречем „аз“, а по-скоро нашето себеуещане и себевъзприятие, което грешайки припознаваме като „себе си“, е плод на някакъв непрекъснат поток от възприятия. Те биват замествани едно от друго в постоянна и неспираща последователност. Хюм споделя, че когато е имал най-силно усещане за нещо, приличащо му на „аз“, той е усещал, че се намира в полето на някакво възприятие за топлина, студ, любов, омраза, удоволствие или болка, но никога не е „хващал себе си“, извън определено усещане или възприятие, за да може да го отдели от него, а още повече да анализира неговата природа².

Често смятаме, че обект, който съществува в даден момент, е идентичен на друг такъв, в друг момент, заради някаква тясна връзка или взаимодействие между тях. И за да реализираме на ментално ниво възможността за такава една идентичност, според Хюм, ние сме склонни да достигнем до идеята за някаква необяснима мистичност, която играе ролята на организационен елемент. Този елемент реализира възможността за идентичност между двата обекта или в случая – възприятия. Хюм анализира причината човек да има афинитет към това да реализира ментално такава връзка, без да има реални аргументи за нея. Отговорът на този въпрос за него лежи в същността на нашето въображение. Причината да правим подобна връзка между нещата е нищо повече от някакъв мисловен поток, протичащ от един обект към друг (или след неговата промяна). Той е осъществен чрез толкова плавен преход, че нашето възприятие да е в състояние на невъзможност да улови наличие на разграничение, като поради това, дава път на въображението ни, да възприеме двата обекта като един или по-точно – да „създава идентичност“, там където тя липсва³.

Можем да обобщим, че идеята на Хюм за това що е идентичност на човешкото съзнание (доколкото може да се нарече така) е, че това е нещо като верига от ментални събития, които са свързани по причинно-следствен начин, които в своята същност не са в състояние да образуват едно цяло неизменно и непроменящо се явление, а са непрестанен процес, който е с изменчив и непостоянен характер.

¹ Wayne, L., Anatta: The Buddhist Doctrine of “No self”. In: *CARM* [online]: Christian Apologetics & Research Ministry. 4/01/2016. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://carm.org/doctrine-of-no-self>

² Hume, D. *A Treatise on Human Nature*. Oxford: Oxford University Press, 1978, p. 252.

³ *Ibid.*, p. 256.

Тази хипотеза за несъществуване на „аз“ влиза в противоречие с разбиранята на Джон Лок, който ясно се противопоставя на теорията за липса на конкретна идентичност. Той, за разлика от Хюм, смята, че личностната идентичност може да търпи изменения и това по никакъв начин не я отрича като възможно съществуваща. Според него тя е обвързана и зависи от едно единствено нещо – нашето съзнание.

Анализът на Лок за личностната идентичност в неговата „Identity and Diversity“ разкрива, че най-важното условие за идентичността на индивидите зависи от „непрекъснатостта на техния живот“. В основата е това, че идентичността като свързана с нашето съзнание, все пак има нужда от жив организъм, който да я поддържа. Интересното тук обаче е, че няма необходимост това да е един и същ организъм. Може да звучи странно, но със следващия пример ще стане ясно какво има предвид Лок: отричайки идеята, че идентичността на тялото е задължителна част от идентичността на самата личност, той привежда примера за промяната на същностите при „Принцът и просякът“. Осъщественият трансфер на душата заедно със съзнанието на принца към тялото на просяка, носейки цялото информационно съдържанието за неговия досегашен живот, влиза и снабдява с информация тялото на просяка, което е напуснато същевременно от неговата собствена душа и съзнание. Като резултат от този трансфер, всеки би могъл да види, че досегашният просяк се е превърнал в принц, дори само по действията и поведението му, като същевременно никой не би казал, че това е същият човек. С този пример Лок показва, че тялото не може да бъде аргумент за личностна идентичност, при положение, че можеш да наблюдаваш една и съща личност, реализирана в две различни тела. Именно по тази причина физическото тяло не може да поддържа личностна идентичност по същество. Тази идея дава път на Лок да стигне до заключението, че критерият, който трябва да поддържа личностната идентичност, трябва да бъде психологически, тоест личността бива осъществена и идентифицирана чрез съзнанието, което от своя страна означава психологическа свързаност и продължителност. Дори и прехвърлено на друго тяло, съзнанието пренася със себе си и цялата информация, с която е снабдявало старото такова – спомени, чувства, желания, изобщо – личността. По този начин не се осъществява прекъсване на „натрупването на преживявания и спомени“, а тази нишка бива продължена.

Паметта, според Лок, е част от съзнанието, като тя е определяща за запазване на личността – когато имаме един и същ човек, който е извършил определено действие, но впоследствие е забравил за него, можем да отчетем, че това е абсолютно същият човек, но не и същата личност, смята Лок⁴.

Изследвайки теоретичния път на понятието за личностна идентичност, за да разберем нейната същност, навлизаме във все по-технологични обяснения за нейната природа. Такъв пример е следващия изтъкнат учен философ – американецът Даниел Денет. Той смята, че въпросът „Къде съм?“ изисква отговор или поне предположение, което да служи като изясняване на въпроса „Какво съм?“, а оттам и „Какво е това, което реферира моето име“ или „мен“? Денет

⁴ Nimbalkar, N. John Locke on Personal Identity. In: *NCBI* [online]. PMC: US National Library of Medicine National Institutes of Health. *Mens Sana Monogr.* 2011 Jan-Dec; 9(1): 268–275. doi: 10.4103/0973-1229.77443. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3115296/>

смята, че щом нашите мозъчни перцепции се свързват с материалния свят чрез сензорни механизми – очи, уши и др., разположени върху нашето тяло, по подразбиране, те са това, което би трябвало да ни кара да се самоопределяме като определена същност и да ръководят нашето усещане за идентичност. Въпреки това Денет приема и нещо по-различно – не сензорните ни механизми задължително са отговорни за това усещане, а по-скоро – перспективата от която „възприемаме света“⁵.

За да реализираме неговата идея, ще използваме мисловен експеримент, в който на Денет му се налага да отиде в подземие в Оклахома, където се съхраняват ядрени бойни глави. Тези бойни глави трябва да бъдат обезвредени. За жалост, те излъчват радиация, която уврежда мозъка на човек, но пък запазва непокътнатото неговото тяло. По тази причина се взема решение, мозъкът му да бъде отделен от тялото преди да замине. Посредством радиопредаватели и хиляди радиовълни, мозъкът му, който е изваден и поставен в лабораторни условия, е свързан с централната нервна система на тялото му, като той е способен да възприема усещания и да контролира телесността си. Въпреки това с отдалечаването му, заради увеличаващото се разстояние между двата обекта (мозък и тяло), времето за реакция на тялото, спрямо командите, подавани от мозъка, се увеличава и той започва да усеща как се стига до момент, в който някои от сетивата му започват да отслабват или направо спират да функционират. Проследявайки тази интригуваща история разбираме, че радиовръзката отслабва още повече и той губи напълно усещане за своите мускули, губи говора и слуха си. След известно време губи и зрението си. Така той се оказва в ситуация, в която е заклещен глух, сляп и ням.

Изведнъж, като последен момент от радиовръзката той усеща как се е върнал назад към Хюстън (където е лабораторията) и в момента съществува просто като мозък без тяло. Докосва с език бузата си (имагинерно) и с изненада усеща чувство за допир. Всичко това, според него се явява абсолютен аргумент за нематериалността на душата, която, дори без материя, е способна да усеща неща, свързани с телесността. От ситуация, в която е бил сляп, глух и ням в Оклахома, той се превръща в съзнание без тяло в Хюстън. Нито едно материално същество не е способно на такъв преход, което неминуемо означава, че това, което е извършило подобен преход, по природа е нематериално.

Оттук можем да изведем три заключения:

1. Денет идентифицира себе си със съществуването, протичащо там, където е неговото тяло, не заради сетивата, с които възприема околния свят, а по-скоро заради мозъка, който е субектът, отговорен за това възприятие и осъзнаване.

2. Денет смята също така, че връзката с перспективата, от която се наблюдава околният свят, е случайна. Според него тя не е обвързана задължително с тялото, защото, когато връзката между тялото и мозъка е била прекъсната, неговата перспектива към света се е върнала към мястото, където се помещавал мозъкът му.

⁵ Hahn, M., Friedrich, N. Dennett and Personal Identity. In: *SFU* [online]. Simon Fraser University: Department of Philosophy. Tuesday, November 26th, 1996. [Viewed 25.08.2017]. Available from: http://www.sfu.ca/~nicolea/papers/Dennett_and_Personal_Identity.htm

3. Усещането, което почувствал от допира на езика към бузата му, е аргумент за нематериалността на душата и за това, че нито едно обектно-възприемано нещо не е в състояние да определи идентичността.

Историята, която Денет предлага, има и своето продължение, което звучи още по-фантастично. Той разказва как се е събудил от това състояние на „безданност“ и е усетил, че му е било предоставено чисто ново физическо тяло, идентично със старото му – такова, което било произведено от учените и свързано със същите радиовръзки, както предишното. Денет много скоро го е възприел напълно за свое, без това да оказва каквато и да е промяна върху неговото чувство за идентичност. Докато е разглеждал своя мозък в лабораторията, той установил изненадващо, че учените били създали не само ново тяло „реплика“, но и копие на неговия мозък, който бил качен на компютър. Оттам учените захранвали новото му тяло със сигнали, дублиращи тези, които самият той е праснал от своя мозък. Синхронизацията между двата мозъка била толкова успешна, че нямало никакво разминаване в усещанията, чувствата, решенията и действията, които идвали от „различните източници“. Учените били създали и превключвател, чрез който Денет да може да контролира от кой източник да идва сигналът към тялото – от неговия мозък или от компютъра. Той все така е възприемал своята идентичност за непокътната, защото в „негови ръце“ било това, дали да контролира сам новото си тяло или да остави това на „своя помощник“. Нещата, които били предавани от компютъра към тялото, така или иначе били предавани като усещания и към неговия мозък, така че той бил напълно наясно, какво се случва във всеки един момент.

Експериментът завършва с това, че в един момент, в който решавайки да превключи сигналът, с цел да провери синхронизацията между двата източника, той чул глас, който „благодарил на Господ, мислейки, че Денет, никога няма да направи това превключване отново“. Денет бил изумен да чуе глас, който бил идентичен на този, който той разпознавал като свой и същевременно да изрича неща, които не е имал намерение да каже.

Заклученията, които могат да се направят от втората част на тази история, са следните:

1. Денет приема, че няма значение за идентичността му кой от двата мозъка контролира тялото. Перспективата за наблюдение и усещане, осигурявана от рецепторите на тялото, е оставала неизменно една и съща.

2. Въпреки наличието на два източника, подаващи команди към тялото, „Денет“ останал само един, което от своя страна означава, че идентичността не може да бъде детерминирана строго към нито един от тези източници по единично – тя винаги е продукт на тяхното сътрудничество.

3. Две идентичности могат да се получат единствено от разцепление на самите перспективи. Два мозъка създават една идентичност, само ако действат в синхрон. В случай на отклонение, дори съдържайки еднакви спомени, персоналност и съзнание, те се превръщат в различни личности, които поотделно общуват с заобикалящия ги свят⁶.

Всички тези изводи на Денет ни подсказват, че идентичността може да бъде превърната в софтуер, който чрез подходящото оборудване да захранва

⁶ Banach, D. *Who Do You Think You Are? Relations, Subjectivity, and the Identity of Persons* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.anselm.edu/homepage/dbanach/who.htm>

напълно качествено една телесност, която да предава информацията от околния свят към него. Мозъкът ни е дотолкова окачествен като технически прибор за информация, че чак създава усещане за себевъзприятие. Наистина интересна теория от страна на Даниел Денет, която засега обаче остава чисто теоретична и недоказана емпирично.

За разлика от горната история, следващата част на текста, ще представи реални моменти на анализ на личната идентичност, които ще бъдат коментирани през погледа на двама от най-известните информационни философа.

Ще представим интервю с реални пациенти, претърпели мозъчни операции, на които са били поставени различни по вид импланти с цел подобряване на тяхното състояние. Формата на нашия анализ ще мине през запознаване с философските теории на двама анализатори, след което ще разберем, дали те биват емпирично потвърдени от реалните факти, изведени от впечатленията на пациентите спрямо усещането им за личностна идентичност.

Близката връзка между нашия мозък и нашето поведение, разглеждайки я също като връзка между нашия мозък и самите нас, води до формулиране на въпроси, които изискват много сериозен сравнителен анализ между два различни подхода – философски и невронаучен.

Нашият анализ, както беше споменато, ще бъде съпроводен от двама много известни изследователи в теорията за личната идентичност – Томас Нейджъл и Дерек Парфит. Нека започнем от самото начало.

„Аз съм моят мозък и моята идентичност в пълна степен зависи от него“ казва Нейджъл. Парфит пък отговаря: „Не, аз не съм моят мозък“ и добавя „Мозъкът не е нито нужен, нито задължителен критерий за персоналната ми идентичност. Сама по себе си тя е абсолютно ненужна“.

И сега накъде

Целта ни, както споменахме, е да разгледаме теориите на Томас Нейджъл и Дерек Парфит. Те ще бъдат подложени на емпирична проверка, като по този начин ще използваме епистемологичната сила на философските аргументи, анализирайки нещо, което е строго научно, получавайки някакъв реален продукт, верифициращ кое от описаните неща е достоверно като анализ за същността на персоналната идентичност и кое остава чисто теоретична обосновка без реален резултат. Всичко това е в контекста на използването на революционните невронни импланти.

„Допълнителен факт“

Нейджъл приема мозъка като необходим и задължителен критерий за личностната идентичност. Той приема термина „идентичност“ като дефиниран (краен), а не като условен термин. Терминът е дефиниран в смисъла на това, че е приел форма на верификация „Да“ или „Не“, тоест – личността е „идентична“ или „не-идентична“, без възможност за средно положение. По същата логика, терминът е „не-условен“, в смисъла на това, че не приема никакво задължително състояние. Той може да варира. И докато не приеме никакво задължително състояние, той съдържа в известен смисъл празно пространство, празна позиция, която бива запълнена от „допълнителен факт“ (основно понятие при Нейджъл). Той илюстрира идеята си с примера за златото, което преди

да бъде ясно химично формулирано като „злато“, е притежавало „празна позиция“, която впоследствие е била запълнена от неговата формула – „допълнителен факт“.

Той смята, че този „допълнителен факт“ трябва да запълни празнината между субективния опит на личността, тоест неговата перспектива от първо лице и обективно необходимата структура, която поддържа тази субектност, тоест неговата физиология. Именно мозъкът, според Нейджъл е това средство, което може да запълни тази празнина – „празната позиция“⁷.

От една страна, мозъкът бива приет като задължително условие, за да е възможен субективният опит, без който ние бихме останали без възможност да преживяваме ментални състояния от коментиранията лична перспектива. От друга страна, той служи като носител на психо-физиологичните процеси, които са в основата и поддържането на нашето тяло. В този ред на мисли, загубата на нашия мозък би довела до загуба на нашата личностна идентичност. По тази причина мозъкът трябва да бъде възприеман като абсолютно задължително условие за нашата идентичност⁸.

Срещу тази идеята застава Парфит, който отхвърля изцяло понятието за личностна идентичност и го заменя с друго, което за него е далеч по-важно, а именно – „оцеляване“ на личността. Според него, това което наистина има значение, е не личностната идентичност, а оцеляването на личността.

Обратно на коментирания Нейджълов модел за идентичност, Парфитовото „оцеляване“ не приема необходимостта от крайните „да“ и „не“ състояния, които да ограничават понятието. Парфит смята, че това, което е отговорно за продължаване на съществуването на личността във времето и пространството, е психологическата свързаност и продължителност, така нареченото понятие „Relation R“⁹. Той дава за пример случаите, в които след извършване на хемисферектомия, човек остава с половината си мозък, но това не му пречи да запази своята личностна идентичност. Отрича също така идеята на Нейджъл, че идентичността не е условно понятие като казва, че ако термина „идентичност“ може да бъде заменен от термина „оцеляване“, тогава може би все пак трябва да се замислим относно дефинитивността на това понятие. Личността може да оцелее и без да реферира към нещо определено. Затова термина „оцеляване“ може да избегне характеризиранията, както на понятието на Нейджъл за „празна позиция“, така и за „допълнителен факт“. Парфит дава пример, че нацията в една държава не реферира, нито към някой отделен жител, нито към нечия собственост, но във всеки случай тя „оцелява“, т.е. не е задължително, понятието за идентичност да бъде строго фиксирано и дефинирано, както смята Нейджъл¹⁰.

Физико-ментални взаимодействия

Както вече коментирахме по-горе, Нейджъл смята, че мозъкът запълва празнината между субективните преживявания на ментални и психофизиологичните състояния. По тази причина мозъкът не бива да бъде възприеман

⁷ Nagel, T. *The view from nowhere*. New York: Oxford University Press, 1986, p. 71.

⁸ Ibid., p. 72.

⁹ Parfit, D. *Reasons and persons*. Oxford: Oxford University Press, 1989, p. 206.

¹⁰ Ibid., p. 471.

просто като физически орган, включително поради факта, че менталните състояния и субективните преживявания не могат да бъдат сведени единствено до строго физиологични елементи. По-скоро мозъкът трябва да бъде възприеман като част от менталността поради това, че той е проводник на тези ментални преживявания. Въпреки това „физико-менталните отношения“ като понятие, според Нейджъл, трябва да бъдат определени по-скоро като обвързаност на менталните и физиологичните състояния.

Характеристики на мозъка

Дори и мозъкът да няма нужда от „допълнителен факт“ или пък от някакво друго задължително условие, той сам по себе си може да бъде считан за причината, нужното условие за “Relation R”, а оттам и „оцеляването“ на личността да бъде възможно. Парфит смята, че мозъкът е „нормална“, „естествена“ причина за “Relation R”, въпреки че не го определя като „задължителна“ такава. Той смята, че както мозъкът, така и други неща могат да се превърнат в причини, в смисъла на „двигатели“ на “Relation R” и „оцеляването“. Той отбелязва, че както мозъкът изпълнява тази задача, така тя може да бъде изпълнявана и от компютър, който е достатъчно надежден, за да представлява заместител на мозъка¹¹.

Психологическо изследване: Субективно преживяване на личностната идентичност и персоналността при пациенти с мозъчни импланти

1. *Методи.* Петима пациенти с болестта на Паркинсон са били обект на изследване. На двама от пациентите била имплантирана мозъчно-ембрионална тъкан, а други трима били имплантирани с електроди в базалната ганглийна част. Те били изследвани със стандартизирани тестове и интервюта. Естеството им било насочено към изследване за евентуална промяна в усещането им за личностна идентичност (субективното преживяване на „аз“-а), както и усещане за чувство на персоналност след операциите.

2. *Резултати.* Нито един пациент не е почувствал промяна в неговата „аз“-перспектива, независимо дали ставало дума за хората, имплантирани с ембрионална тъкан или тези с електроди. Електродите, въпреки че по своята същност са технически средства, а не някакъв вид клетки, са приети от пациентите радушно като част от техните тела. Те ги наричали „моите електроди“, което говори за усещане за „съвместимост“ между телата им и новите „нововъведения“. Още повече, пациентите смятали, че могат да усетят влиянието на имплантите чрез собствените си психологически състояния. Една от пациентките дори е заявила, че чувства кога електродът в мозъка ѝ се включва и кога се изключва. Пациентите с имплантирани ембрионални клетки също ги възприели много добре, като един от тях дори медитирал преди операцията с цел да създаде благоприятна среда за тяхната интеграция. Нито болестта, нито имплантационната терапия не са довели до промяна в личностната идентичност или персоналността на пациентите. Някои от тях дори говорели за „велика свобода и индивидуалност“, заради свободата и контрола върху движенията на телата си след операцията. Ембрионалните клетки, били приети като

¹¹ Parfit, D. *Reasons and persons*. Oxford: Oxford University Press, 1989, p. 207.

естествени психологически заместители за допаминовия им дефицит, а електродите – като технически средства, които „правели техните мозъци да работят по правилен начин“. Не е имало принципа разлика в отговорите, които са давани от пациентите и от техните партньори, за това дали е наблюдавано някакво изменение в тяхната същност. Заключение, което може да бъде направено спрямо субективния опит на пациентите след операциите, може да потвърди, че пациентите не са почувствали никакво изменение на тяхната персонална идентичност. Нещо повече, те били способни психологически да интегрират новите елементи в своето светоусещане¹².

Продължение на философската дискусия

Допълнителният факт

Нейджъл предполага, че неговият „допълнителен факт“ може да бъде емпирично потвърден, но на практика информацията, която е получена, показва, че няма никакъв индикатор за наличието на подобно нещо. Пациентите, както разбрахме, не са усетили никаква промяна в тяхната персоналност. В този ред на мисли идеята на Нейджъл за съществуването на подобен феномен, остава нереализирана, оттам и цялата теория става неприемлива.

От друга страна, Парфитовата презумпция за психологическа продължителност и психологическа свързаност – “Relation R“, като съществено важна за персоналната идентичност, е добре разпозната при емпиричните резултатите – спомените и личността на пациентите са останали без промяна, а оттам и тяхната идентичност е била запазена. Неговата теория бива емпирично потвърдена¹³.

Физико-ментални взаимодействия

Някои от пациентите споделят своето усещане за взаимодействие между техните ментални състояния и имплантите – клетките и електродите. Например те описват, че могат да усетят влиянието върху мозъка си чрез промяна в работата на имплантите, както видяхме по-горе. Предположението на Нейджъл за съществуването на такава физико-ментална връзка може да бъде прието като потвърден факт за наличието на такива отношения чрез емпиричните сведения. Субективни усещания за влиянието между психологическите и менталните нагласи на индивида и устройствата, които са им били имплантирани, не би могло да бъде възможно, без да съществуват подобни взаимодействия¹⁴.

Характеристики на мозъка

Парфит приема мозъка като „естествена“, но не и задължителна причина за психологическото продължение, а оттам и за “Relation R“, заради това, че всяка една достатъчно надеждна форма на „мозъчен модел“, като компютър например, може да изпълнява успешно тази задача. В нашия случай имаме

¹² Northoff, G. “Am I My Brain?” *Personal Identity and Brain Identity*. [online]. PDF 3.0 MB. [Viewed 25.08.2017]. Available from: https://static1.squarespace.com/static/528facb6e4b0a18b7e9cde91/t/5314ed59e4b0defc67483336/1393880409301/Am+I+my+Brain_Personal+Identity+and+Brain+Identity_low.pdf, p. 10, 11. Също в: *Philosophia naturalis*, 41, Heft 2 (2004), p. 257–282.

¹³ Ibid., p. 15.

¹⁴ Ibid., p. 16.

известно потвърждение на тази теория, защото ембрионалните клетки и електродите в определен смисъл заместват мозъка, като попълват функциите, които той е изпълнявал преди. Заедно с това не наблюдаваме никаква промяна в личностната идентичност на хората. Идеята на Парфит, че мозъкът не е задължителна причина за запазване на личностната идентичност намира своето потвърждение по емпиричен път. От тестовете и изследванията върху пациентите и от техните психо-субективни усещания, които същите пациенти декларирали става видно, че не чувстват нещо в тяхната идентичност да се е променило, освен това, че мозъкът им функционира отново по „правилен начин“.

Въпреки горното физико-менталните усещания, които пациентите описват, се явяват в някакъв смисъл опозиция на това, че личността може да бъде управлявана от компютърна конфигурация безпроблемно, защото в такъв случай би се нарушила описваната психо-физиологична връзка. Взимайки предвид идеята, че всеки имплант е предвиден чисто технически „да пасне“ на определен мозък, с определени дефицити и нужди, тя също е контрааргумент спрямо идеята на Парфит. Възгледът на Парфит може да бъде определен като механистичен, а оттам и статичен. Емпирично е доказано, че биологична и динамична концепция би била по приемлива, що се отнася до запазване на идентичността. Това е така поради факта, че интеграцията на нещо ново към нещо старо е възможна единствено чрез идеята за специфичност, както на приемника, така и на импланта¹⁵.

След размишления, очерк и емпирични доказателства за това, какво е личностната идентичност и дали тя би била повлияна от мозъчните импланти, е време да преминем към следващата част на нашето изследване, а именно – какво наричаме „свободна воля“ и в какво взаимодействие тя навлиза с мозъчните импланти.

Хипотези на идеята за свободна воля

Свободната воля като идея, че имаме избор за това какви решения да реализираме, предполага, че ние сме свободни да избираме нашето поведение. С други думи, ние сме себе-детерминиращи се. Това не означава, че поведението е произволно, а че е освободено от влиянието на каквито и да е било предишни ситуации. Идеята на свободната воля е, че човек е отговорен за неговите действия тук и сега, без те да са по някакъв начин обусловени от нещо, което се е случило в неговото минало, което влияе върху сегашния му избор. Този подход е познат като индетерминизъм.

В противоречие на тази идеология съществува и такава, която гласи: „Ние не сме свободни в нищо, което избираме или правим“. Това е т.нар. детерминизъм. Както външен детерминизъм – смятащ, че ние сме повлияни от обществото, родителите и правилата, съществува и детерминизъм, определящ „вътрешния фактор“ като решаващ за нашите решения – несъзнателни мотивации или генетични предразположености – „биологичен детерминизъм“, така както например се смята, че коефициентът за интелигентност е свързан с ген IGF2R¹⁶.

¹⁵ Ibid., p.19.

¹⁶ Chorney, M. J. at all. A quantitative trait locus associated with cognitive ability in children. In: *Psychological Science* [online]. Vol. 9, No. 3 (May, 1998), pp. 159–166. Available from: http://www.jstor.org/stable/40063273?seq=1#page_scan_tab_contents

Свободна воля

Основната идея на хуманистичния подход е, че хората притежават свободна воля, като в голяма степен поведението им не е предопределено. Индетерминизмът е схващането, че решенията, които вземаме са резултат от някакъв вид шанс, тоест – случайни. Те биха могли да станат и по друг начин, но това, което се случва на практика, се е случило единствено и само на базата на шанс (късмет). Също както детерминизмът, на който ще обърнем внимание по-нататък, индетерминизмът има различни форми, които ще разгледаме в следващите страници. Независимо от вариациите си обаче, трябва да сме с ясната идея, че общия елемент между тях остава един и същ – решенията и действията ни са предизвикани от случайността.

Индетерминизъм

Либертарианство

Робърт Кейн е един от водещите поддръжници на теорията на либертарианството – водеща част в индетерминизма. Той застава зад идеята наречена “libertarian freedom”, като защитава следните тези:

1. Съществуването на алтернативна възможност (на агента да постъпи по различен начин) е необходимо условие за да се действа свободно.

2. Детерминизмът не е съвместим с алтернативни възможности, тоест не може да бъде приеман заедно с наличието на свободна воля.

Важно е да се отбележи, че същественото в теорията на Кейн не е да защитава наличието на такива подобни алтернативни възможности, а в налагането на понятието, което той обвързва с абсолютната отговорност – “ultimate responsibility”. Затова и „алтернативните възможности“ са необходим, но не задължителен критерий за свободна воля, тъй като, дори и да е необходимо да има реални алтернативи на нашите действия, това не е достатъчно – нашите действия могат да се окажат произволни, без да са действително под наш контрол. Контролът е основата и същественото условие за „абсолютна отговорност“. Именно то води до идеята, че агентът е абсолютен създател и поддръжник на своите цели. Трябва да съществува повече от една възможност за „промяна на избора“, но по-важното е, че независимо от това каква промяна се случва, то тя трябва да е базирана на персонално волево действие, а именно – да е наш собствен избор.

Кейн казва, че „агентът трябва да бъде отговорен за всичко, което е задължителна причина (условие, мотив) за настъпването на действие“. Това, което е съществено за създаването на подобен тип действие, той нарича „себе-формиращи се действия“ – това са моменти на нерешителност, през които хората изпитват противоречиви усещания за това, кое трябва да изберат. Те са неопределени и доброволни волеви действия, които представляват основата за това, което по-рано беше определено като „абсолютна отговорност“. Именно подобни решения, според Кейн, формират нашия собствен характер¹⁷.

¹⁷ Robert Kane (philosopher). In: *WikiVisually* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: [https://wikivisually.com/wiki/Robert_Kane_\(philosopher\)](https://wikivisually.com/wiki/Robert_Kane_(philosopher))

Събитийно-следствена теория

Тази теория не се различава по особен начин от либертарианството, но все пак сме длъжни да напишем няколко реда и за нея, за да видим как са оформени основните ѝ идеи. Поддръжниците ѝ смятат, че агентите (извършителите) могат да бъдат приемани като свободни единствено, когато събитията, които са свързани с техните действия, а оттам и с менталните им състояния, се случват по неопределен начин. Както видяхме и по-горе, идеята за това, че свободата на агентите зависи от това, че действията, които биват извършени от тях са продиктувани единствено от техните собствени ментални състояния или решения, присъства и тук. С две думи – човек е свободен, когато взема решението за определено свое действие по неопределен (случаен) начин¹⁸.

Умерено либертарианство

Умереното либертарианство е наречено така от Алфред Мелев в контраст с „радикалното“ такова, представено по-рано чрез идеите на Кейн. Този тип теория приема възгледа, че действието на определен агент е детерминирано от събития, които са се случили преди вземане на решението за това действие. Тук не можем да говорим за детерминизъм, възникващ от външни сили или биологични предопределености, а по-скоро от характера и ценностите на агента, неговите чувства, желания – неговите мотиви. Този модел на свободна воля може да бъде определен също като „причинно-следствен“.

Ролята на чистия късмет, необратимата случайност или квантовата неопределеност се ограничават до алтернативни възможности за действие. Не шансът е причина за нашите мисли и действия, както смятат радикалните либертарианци. Тук двете теории се разминават, защото Меле смята, че именно нашите черти на характера са основополагащи и отговорни за това, какви решения ще вземем. Тази теория може да бъде приета за морално-отговорна, защото според нея, ако случайността бъде оставена като решаващ фактор за нашите решения, то тя ще възпрепятства възможността да бъдем отговорни за това, което вършим¹⁹.

Агентно-каузална теория

Философът Родрик Клишолм казва: „Ако ние сме отговорни за това, което вършим, тогава ние сякаш разполагаме с прерогативите, които някои биха отредили за прерогативи на Бог: всеки от нас, в своите действия се явява като неподвижван, но същевременно движещ се агент. Ние сме причината определени неща да се случват, но същевременно нищо или никой не е причина, да правим тези неща“.

Следствието от агентната каузалност се изразява в това, че свободната воля не е процес, а някаква непроменима субстанция, която създава спонтанни действия и решения, необвързани с причинна връзка.

¹⁸ **Martin**. The free will debate – a broad outline of positions [blog post]. In: *ApologiaPad* [online]. Posted on September 28, 2011. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://apologiapad.wordpress.com/tag/event-causal-libertarianism/>

¹⁹ **Modest** Libertarianism. In: *The Information Philosopher* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: http://www.informationphilosopher.com/freedom/modest_libertarianism.html

Агентната каузалност изобразява човешката свободна воля като бинарно състояние – квантовост, която няма вътрешна структура и не може да бъде разделена.

Въпреки че е поддръжник на тази идея, Клишолм смята, че свободната воля е несъвместима с идеята за пълна индетерминираност, защото според него, ако нещо е непричинено, то то е случайно и не може да бъде продукт на свободна воля. Той продължава идеята си с това, че дори понякога действията ни да не са предизвикани от някакви ясни събития, те са сигурно предизвикани от определени субстанции – хората – „иманентна каузалност“²⁰.

Не-каузална теория

В не-каузалната индетерминистична теория се предлага идеята, че свободните действия не се нуждаят от вътрешна причинна структура или точно – свободните действия нямат причинител. Тези свободни действия възникват в ума на индивида. Те са ментални действия, които придобиват форма на решения и избор, но ума сам по себе си не може да бъде определен или прието като техен създател, причинител.

Карл Жинет е представител на този детерминистичен подход. Според него всяко действие започва с някакво просто събитие или прост ментален акт – план, избор, намерение, вярване, желание и др. Тези прости ментални състояния обясняват, но не са причина за възникналото действие. Възникналното просто действие има само по себе си „активно феноменално качество“, което поражда погрешната идея, че самият агент предизвиква действието. Според Жинет обаче, агентът просто изпълнява това действие, но не го предизвиква, тоест той се явява единствено негов изпълнител, но не и създател²¹.

След като приключихме разглеждането на не-каузалната теория като последен представител на недетерминистичните теории, нека обърнем поглед и към детерминистичните, за да можем да добием представа за картината, която оформят двете теоретични направления относно наличието на свободна воля.

Детерминизъм

Импосибилизъм

Първият вид детерминизъм, на който ще се спрем, е т.нар. “Impossibilism”. Негов основен представител срещаме в лицето на Гейлърн Струосън. Той, както и всички останали привърженици на тази идея, смятат, че бивайки правилно разбрана, идеята за свободната воля е абсолютно невъзможна. Струосън казва, че всичко това, което вършим зависи не от това, че имаме някакъв свободен избор – дали да го направим или не, а от това какви хора сме всъщност. Например ако един човек е често гневен към останалите, можем да кажем, че той е такъв, заради своя темперамент. Същевременно, ако друг е мил и вежлив в повечето ситуации, можем да приемем, че това е така заради неговото „добро сърце“. Всичко, което вършим, е резултат от това, което представляваме като хора. Но докъде ни води подобно разсъждение? Ако сме отговорни за това

²⁰ **Agent-Causality**. In: *The Information Philosopher* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.informationphilosopher.com/freedom/agent-causality.html>

²¹ **Free Will v. Determinism** [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://utminers.utep.edu/acvillalobos2/>

какви сме сега, би трябвало да сме отговорни и за това какви сме били в миналото си. Това е така, защото нашият моментен образ трябва да е продукт на нещо, което вече се е случило. Вървейки в тази посока откриваме, че ни се налага да бъдем отговорни за същността си през всеки един етап от живота ни, стигайки до ранното ни детство. Естествено това вече звучи нелогично, защото как едно дете може да бъде отговорно за това което е? Растейки, то е изложено на влиянието на своите родители, учители, приятели, среда и всичко това оформя неговата същност, дори и без да говорим за генетична предразположеност, тоест то е напълно освободено от отговорност за своята личност. Това според Струосън е достатъчен аргумент да приемем, че щом ние не сме били в състояние да сме отговорни за това, което представляваме в миналото, тогава по същата логика, не бихме могли да бъдем отговорни и за това, което сме сега, защото, това което сме сега е просто продукт на това, което сме били преди и нищо повече²².

Илюзионизъм

Илюзионизмът в лицето на неговия основен поддръжник Сол Смилански представя идеята, че свободна воля не съществува в традиционния смисъл на тази дума, но това би било много лошо и опасно за обществото, ако бъде осъзнато.

Примери от типа на парашутист, чудещ се дали да изпълни дълга си по време на военна служба или пък работник, който е пред дилема дали да злепостави свой колега, предлагат идеята, че ако всеки човек приеме липсата на свободна воля, всички бихме се водили от аргумента, че „каквото и да направим, ние не можем да бъдем винени“. Това, от своя страна, ще снесе нуждата от морал в обществото. Смилански определя това като особено опасно, защото колкото повече хора приемат идеята, че не съществува свободна воля, толкова по-трудна ще стане за поддържане социалната отговорност между индивидите. Детерминизмът не просто сменя вината, но също така сменя и идеята за „цената“, която е нужна за да се направи каквото и да е усилие от индивида. Връщайки се към парашутиста, ние виждаме човек, който рискува живота си за благо на своята нация, но този жест бива ли оценен в този ред на мисли? Ако сме детерминисти, по-скоро – не. Всичко би било обезценено и negliжирано като усилие. Героите биха изглеждали по-малко вдъхновяващи, а нашите постижения биха ни се стрували все по-малко забележителни. Това би довело до упадък и отчаяние, смята Смилански. Затова той защитава идеята на илюзионизма, в който свободната воля е именно илюзия, но необходима илюзия. Илюзия, която предпазва обществото. Според него, идеята за детерминизма трябва да бъде „скрита някъде“, защото има нещо драстично и дори ужасно в нейните възгледи и аргументи. За доброто на обществото, дори и тя да бъде логична и правдоподобна, Смилански смята, че човек е по-добре да избере благо за сметка на истината²³.

²² Michaud, N., ed. *Frankenstein and Philosophy: The Shocking Truth* [online]. Chicago: Open court, 2013, p. 97. [Viewed 25.08.2017]. Available from: https://books.google.bg/books?id=59UBAwAAQBAJ&redir_esc=y

²³ Cave, S. There's No Such Thing as Free Will But we're better off believing in it anyway. In: *The Atlantic* [online]. June 2016 Issue. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/theres-no-such-thing-as-free-will/480750/>

Твърд детерминизъм

Изкачвайки се по стълбицата на детерминистичните теории, неминуемо стигаме до най-тежкия им вариант – твърдият детерминизъм вярва, че социалните, външни сили контролират изцяло поведението на човек. Няма как индивидът да реализира на практика каквото и да е свое решение, без то да е продиктувано от някакви външни фактори. Следващите две твърдения ще опишат добре тази позиция:

1. Нито едно действие, което възниква, не е случайно, а оттам и свободно.

2. За всяко събитие X съществува предсъществуваща причина, която осигурява възникването на X в съответствие с обективни, механични каузални закони.

3. Изводът е ясен – нито едно решение или действие не е свободно.

Приемайки твърдия детерминизъм като истинна теория, следват няколко извода, чрез чието разглеждане ще добием още по-ясна представа за същността на идеята:

1. Няма свобода в смисъла, нужен за морална отговорност.

2. Няма смисъл от това да бъдат наказвани или обвинявани тези, които вършат „неправилни“ неща поради това, че те не могат да направят нищо по-различно от реалното си поведение. В този ред на мисли няма смисъл да се правят морални оценки относно хората изцяло. И ако индивидите се различават в постъпките си, няма проблем в това. Ако човек реши да промени нещо, той го прави просто, защото е заложено в него. Същото се отнася и за случая, в който не го промени. И в двата варианта не може да бъде съден за това.

3. Понятието за „грях“ е несъстоятелно по условие. И ако „грехът“ е несъстоятелен, тогава и фундаменталните доктрини на християнството са безсмислени.

Хората не могат да бъдат приемани като „специални“ или „по-висши“ спрямо други животински видове или физически обекти. Затова и интересите на хората не трябва автоматично да бъдат приемани като интереси, превъзхождащи тези на останалите живи същества²⁴.

От всички тези точки установяваме, че твърдият детерминизъм има една много радикална позиция за нещата. Човек е абсолютен затворник на предопределеността си и като обект на съдбовността и няма право да бъде съден за постъпките си. Теорията може да звучи на някого потискаща, но друг би я приел за „облекчаваща“, заради освобождаването от отговорност. Във всеки случай, целта на нашата разработка не е да даваме конкретни оценки, а да разгледаме общата картина на идеите, които по някакъв начин биват свързвани с понятието за свободна воля.

Дотук очертахме едната страна на детерминизма, може да се каже „построгата“. Сега да насочим вниманието си към другата, която в най-общ вид да определим като „по-умерен“ детерминизъм.

²⁴ **Abbreviated** Determinism. In: *Course Hero* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.coursehero.com/file/21266624/Abbreviated-Determinismdoc/>

Умерен детерминизъм или компабитилизъм

Умереният детерминизъм представлява идеята, че детерминизма и свободната воля са съвместими. Терминът е въведен от американския философ Уилям Джеймс в неговото есе „Дилемата на детерминизмът“. Умерения детерминизъм поддържа две основни предположения.

1. Детерминизмът е наличен. Всяко човешко действие е предизвикано. Ако човек избере ванилов сладолед пред шоколадов, то той е направил този си избор предвид невъзможността си за какъвто и да е друг такъв. Неговото решение е детерминирано от неговата собствена личност.

Можем да приемем дори идеята, че човек с достатъчно познания относно друг индивид, вземайки предвид обстоятелствата на неговия живот и неговото индивидуално състояние, може да предскаже какъв би бил неговия избор във всяка една ситуация.

2. Човек действа свободно когато е непринуден. Ако краката му са завързани, той не би бил свободен да избяга. Ако предаде портфейла си, заплашен от крадец с пистолет, който е насочен към главата му, той отново не би могъл да бъде определен като свободен във вземането на решенията си.

Това, което се има предвид с тези примери е, че човек действа свободно единствено, когато действа според собствените си желания, без да бъде принуждаван от различни обстоятелства.

Умереният детерминизъм контрастира спрямо твърдия детерминизъм в това, че докато твърдия детерминизъм отрича съществуването на свободна воля изобщо, то тук имаме ясно регламентиране на условия, при които тя е възможна. От друга страна обаче, умереният детерминизъм, дори и умерен, все пак остава детерминизъм и оттук идва известен негов проблем, защото той се явява идеология, поддръжник на детерминизма. Твърди, че имаме свободна воля, но тогава как нашите действия могат да бъдат приети едновременно и за преднамерени, и за свободни?

Отговорът идва от идеята, че понятието за свободна воля трябва да бъде разбрано по правилен начин. Свободата на волята е нещо различно от свободата на действието. Ние сме свободни, когато действваме спрямо това, което искаме да направим, но винаги ще останем детерминирани в същността си – дали заради нашето възпитание или социално-културна принадлежност, дали заради генетична предразположеност или други подобни фактори.

Този вид детерминизъм отрича идеята за това, че свободната воля трябва да бъде въввлечена в някаква метафизична ос, сякаш ние сме в състояние по някакъв начин да „създаваме“ събитията, които да не са детермистично обусловени. Не умереният детерминизъм отстоява принципите на детерминизма, но все пак заявява, че ако човек е в ситуация, в която действа според собствените си желания и подбуди, то той действа според свободната си воля. Съзнанието е задължително, което предопределя и нуждата от социална отговорност²⁵.

²⁵ Westacott, E. Soft Determinism Explained: Trying to reconcile free will and determinism. In: *ThoughtCo*. [online]. Updated March 18, 2017. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.thoughtco.com/what-is-soft-determinism-2670666>

Научни експерименти, доказващи липсата на свободна воля

Експеримент на Либет

През 1983 г. психологът Бенджамин Либет провел много интересен невробиологичен експеримент. С него цели да покаже илюзорността на идеята за наличие на свободна воля. Основните компоненти на този експеримент били три: ситуация, която изисква някакъв избор, часовник и компютърна техника, чрез която да се отчете и анализира активността на мозъка.

За целта били събрани няколко доброволци, върху чиито ръце били разположени датчици за движение и им било дадено указание да помръднат китката на лявата или дясната си ръка в произволен момент, който да е резултат не на някакво планирано действие, а на спонтанно решение. Освен тези датчици, върху задната част на главите им, където под черепа се помещава кората на главния мозък, отговорна за моторните функции, били прикрепени електроди, които от своя страна да отчетат момента, в който определеният субект е бил в готовност да изпълни движението на ръката си – т.нар. потенциал на готовност. На всеки от участниците бил даден часовник, чрез който с голяма точност те да определят момента, в който взимат своето решение да помръднат ръката си.

Още от преди години, невробиолозите били наясно, че спомнатият потенциал на готовност се случва преди момента на движение в интервал от няколко части от секундата. След края на експеримента обаче, било установено нещо далеч по-интригуващо от този факт – не просто движението на ръцете им се случвало след потенциала на готовност, но регистрирането на тяхното решение – също. Това означава, че тяхното съзнателно, субективно усещане, че взимат решение да извършат своето движение (действие) се случва в момент, който в дистанцията на времето е след момента на възникване на този потенциал на готовност. Сякаш решението, което те си мислят, че са взели, вече е било взето от някой друг или нещо друго, а те просто са го регистрирали като свое едва в впоследствие.

Този пример е много подходящ, заради експерименталната и научната си стойност и показва, че дори решенията, които смятаме за взети изцяло от нас, може да се окажат продукт на нещо, което дори не осъзнаваме. Тук може да се каже, че не бива да изключваме възможността това „нещо“ да е някаква част от нашето подсъзнание, предаващо информация към нашето съзнание (момента на отчитане на решението), но дори и да е така, все пак остава усещането, че не ние контролираме нашите собствени решения²⁶.

Експериментът с „прасешкия латински“

Този експеримент, проведен в Сан Франциско от учени от Калифорнийския университет, ни дава още една перспектива към теорията за това, че нашето възприятие за свободна воля всъщност е фалшиво.

32-ма студенти били събрани и „научени“ на т.нар. „прасешки латински“. Идеята била да се вземат последните две букви от която и да е дума и да бъдат поставяни като нейна представка, докато в края ѝ се поставят буквите „a“ и „y“. Пример – “car” ставало “arcay”, докато “star” – “arstay”. След известен

²⁶ **Stafford, S.** Why do we intuitively believe we have free will? In: *BBC Future* [online] 7 August 2015 [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.bbc.com/future/story/20150806-why-your-intuitions-about-the-brain-are-wrong>

брой преобразувани думи по този начин (предполага се голям), студентите били помолени да спрат „да мислят по прасешки“. Бил им показан екран с набор от различни думи с правилна формулировка (изписване), като били помолени да ги препишат по същия начин, по който ги виждат (с правилен правопис). В случай, че някой от тях започне да изписва думата по „прасешки“ модел, той бил задължен да отчита това с натискане на определен бутон от клавиатурата. Резултатът бил, че 43% от всички думи били изписани на „прасешки“. Това се случило въпреки съзнателните усилия на участниците да се справят с предварително поставеното към тях изискване за правилно изписване на думите.

Изводът, които учените направили бил, че съзнанието ни, такова каквото го познаваме, е по-скоро някакъв приемник на данни, а не създател на информация. С други думи, усещането ни, че чрез своя собствен ум ние контролираме това, което правим, в почти половината от случаите на практика се оказва погрешно. Явно отново, както и в предния експеримент, се проявява някакъв „скрит източник“, който „препраща“ към нашето съзнание решения, които ние просто да реализираме на практика, мислейки че те са продукт на наша собствена инициатива²⁷.

Тези експерименти звучат наистина много потвърдително и категорично, но все пак остава въпросът дали е подсъзнанието това, което „издава заповедите“ или е друг елемент, който все още не сме открили. Елемент, който да е външен от нас и да не е част от нашата собствена личност. В крайна сметка, след като разкрихме голяма част от наличните теории, които са свързани с това дали има или няма свободна воля, сами стигаме до заключението, че както при първото коментирано понятие – личностна идентичност – и тук не можем да определим ясна, дефинирана и сигурна позиция относно това имаме ли и ако имаме, доколко да решаваме и действваме свободно.

Защо е важно да вярваме, че имаме свободна воля

След разгледаното дотук относно наличието на свободна воля, нещата изглеждат по-скоро като да се налага да преразгледаме това си вярване. Детерминисти от всякакъв тип упорстват, и то не без основание, че всичко, което си мислим, че правим, та дори и че мислим, че мислим е продиктувано решение и действие. Дали от генетика, дали от квантов шум, дали от Бог, дали от социума – без значение. Нещата, които са погледнати по рационален, безпристрастен начин (ако такъв изобщо е възможен), звучат сякаш ние трябва да приемем тази идея – нямаме свободата да избираме.

“Self-agency” е понятие, което е свързано с идеята за способност за вземане решения, за това да бъдеш ефективен, да въздействаш на собствения си живот и да приемаш отговорност за това, което вършиш. Чувството за „себе-агентност“ е основно за усещането, че ние контролираме живота си, за вярата в нашия капацитет да влияем на собствените си мисли и поведение. Да имаме нагласата, че именно ние имаме способността да вземаме правилни и мъдри решения в различните ежедневни ситуации. Това чувство е особено значимо

²⁷ *Свобода воли отсъства* — доказано поросячъей латыню [online] 18.04.2016 [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://tomsk-room.ru/svoboda-voli-otsutstvuet-dokazano-porosyachej-latynyu-40286>

за това, да се усещаме като отделни субекти, които имат психическата стабилност – да бъдат твърди или гъвкави, за да посрещат това, което носи живота – радости, нещастия, конфликти или промени²⁸.

Това да бъдем агенти на самите себе си ни дава право да се радваме, да страдаме или да бъдем безразлични към случващото се. Автентичната аген-тура, ако може така да се нарече, трябва да бъде приета и като обществено, и като личносно основополагащо значима, защото именно чрез нея ние сме в състояние да се чувстваме отговорни за нашите постъпки, от една страна, и от друга – само чрез подобна форма на възприемане, ние можем да идентифицираме себе си като субект, който реализира правилността на своето собствено съществуване. Отговорността към нас самите се осъществява само тогава, когато осъзнаем, че животът, който усещаме, е живян именно от нас, а не от някакви фикции на съществуване съотнесено към нас като към налични обекти.

И за да не изпадаме в крайности от типа, да приемем, че сме дотолкова индетерминирани от всичко, че да „създаваме светове“ и да потънем в някаква божествена нарцистичност, е много подходящо да се приеме теорията за разграничение на свободната воля на два отделни елемента – абсолютна и практическа.

Абсолютната свободна воля се изразява в идеята, че ние сме способни да създаваме реалността, в която живеем, че няма нищо, което може да ни опонира или да променя нашите решения. Нищо, освен самите нас. Абсолютността на такъв тип идеология не само, че може да ни накара да се побъркаме, но би ни попречила да бъдем религиозни по какъвто и да е било начин, приемайки, че ние сме природотворящи. В известен смисъл тази абсолютност би имала по-скоро ограничаващ ефект върху самите нас, отколкото да ни накара да се чувстваме по-сигурни или по-идентични, по-автономни.

За сметка на това, мислейки за практическата воля, можем да установим, че тя е в състояние да попречи на всички тези възможни негативи. Тя може да бъде приета като „адекватна форма“ на това да вярваме, че сами вземаме решенията си. В нейната основа стоят именно нещата, които описахме по-рано в текста – отговорност, стабилност и способност да се справяме с настоящето. Същността на практическата свободна воля се изразява в идеята, че дори и да сме генетично предразположени към определени решения, действия, начин на мислене, дори и да сме „възпитани“ по социо-културологичен модел, който обществото и времето налагат, дори родителите ни да са изградили нашите ценности и възгледи за живота или пък някаква метафизичност да контролира постоянно нашите мисли и решения, въпросът „и какво от това?“ остава. Трябва ясно да направим разграничението между това да вземаме предвид нещо и това, да го приемаме. Знанието и информираността за възможностите на нашето съществуване с право са защитавани от дисилузионистите, защото е важно да имаме „широка гледна точка“. Тази широта на възприятието не само ще ни даде повече знание, но смятам, ще ни даден и повече морал. Ние може би сме достатъчно информирани и знаещи, че вероятно не сме свободни, но сме още толкова достатъчно информирана и знаещи, че да сме наясно,

²⁸ Lamia, M. Your Sense of Agency: Are You In Control of Your Life? What do you bring to your relationship? In: *Psychology today* [online]. Posted Sep 24, 2010. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.psychologytoday.com/blog/the-white-knight-syndrome/201009/your-sense-agency-are-you-in-control-your-life>

колко е важно да бъдем социално и личностно отговорни. Идеята за наличие на практическа свободна воля у всеки от нас ни дава правото и възможността да бъдем такива.

Влияние на мозъчните импланти върху (практическата) свободна воля

След цялата теоритизация за това „как стоят нещата“ спрямо свободната воля, може би е време да насочим вниманието си към наистина значимото. Не само за нашата работа, но и за света, такъв, какъвто го виждаме всеки ден пред нас. Както установихме, теориите за това как би могла да се почувства или как не би могла, свободната воля, са безгранично море от философски дискусии, които за жалост ще останат взаимно противоречащи си и без възможност за емпирично-прагматична категоричност.

Затова сега, имайки възможност да отправим погледа си към нещо, което е технологичен факт в сегашно време, е добре да редуцираме богатството на впечатленията, които натрупахме до момента за това „какво е свободната воля?“ към въпрос от типа на „ако я има, как тя бива повлияна от развитието на мозъчните импланти?“ и „защо са нужни те изобщо?“.

Вероятно най-добрият начин да изучаваш свободната воля е чрез неврологични и психиатрични заболявания, които са резултат от дисфункция на структурата и движението на регулативните невронни връзки, когнитивността и настроенятията. Например пациенти с болестта на Паркинсон преживяват неконтролируеми тремори или втвърдяване на крайниците си, което води до тяхната инвалидизация. Други пациенти с obsesивно-компулсивно разстройство изпитват смущаващи натрапчиви мисли и стават жертва на постоянно поведенчески ритуали, които сякаш е невъзможно да бъдат спрени.

Основните депресивни състояния често потискат напълно мотивацията и разрушат каквато и да е наслада у страдащите от тях. Увредата на региони в мозъка, регулиращи паметта или други ментални функции, може да лимитира усещането за каквато и да е наслада от живота или да ограничи или разруши възможността за възпроизвеждане на преживявания (спомени) или проекции за бъдещето (планове и мечти).

Други травми на мозъка ограничават свободната воля (такава, каквато си я представяме) заради получаването на екстензивни парализи и невъзможност за комуникация. Ако приемаме свободната воля като способност да планираш и действаш, без ментални или физически компулсии и ограничения, то тогава тези мозъчни заболявания представляват спектър, в който свободната воля е от леки граници до тежки състояния – нарушена. С възстановяване на увредата, свободната воля може да бъде възстановена. И когато става въпрос за новите технологии, някои от решенията, помагащи в този процес, вече са изобретени, а други са все по-близо до това да бъдат готови за ползване.

Решение

Невронните протези са мозъчни импланти, които имат способността да изменят или заобикалят увредени участъци от нефункциониращи невронни връзки. Тези устройства биха могли да възстановяват изгубения контрол върху умоте и телата на заболелите, а оттам и да им позволят да възвърнат своята свободна воля.

Най-използваната мозъчно-протезна техника е дълбоката мозъчна стимулация (DBS) – нещо подобно на мозъчен пейсмейкър. При DBS електроди са

имплантирани в нефункциониращи невронни връзки, които са свързани с безжична мрежа към захранващо импулсен генератор, разположен под ключицата. Активността на електродите стимулира различни региони в мозъка и по този начин променя неактивните увредени зони, като възстановява нормалните мозъчни функции. DBS действа и като сонда, и като модулатор на невронните връзки.

Приложение

Много пациенти, страдащи от Паркинсон, с тремор или скованост в крайниците, докладват за възстановяване на моторните си функции веднага след включването на подобен тип електроден апарат.

Изследване, проведено в Торонто през 2008 г. показва, че DBS помага на почти 60% от пациентите с депресия, при които други терапевтични методи не са помогнали. Лекуваните изразяват мнение, че болката, страхът, тревожността и депресията са напълно изчезнали и те отново са в състояние да усещат щастие, трудоспособни са и намират отново своята индивидуалност.

DBS се справя също така с редуцирането на натрапчивите мисли при пациенти с obsесивно-компулсивно разстройство, като им позволява да възвърнат възможността самостоятелно да контролират мислите и поведението си. (Нещо, което е на практика невъзможно при тях, заради невронни нарушения, които са причина за заболяването и неговата симптоматика).

DBS е повлиял успешно и при едно от най-разрушителните заболявания, което води до нарушаване на свободната воля – болестта на Алцхаймер. Изследователи, използвали техниката при пациенти в ранен етап на заболяването, са стимулирали форникса, който е свързан с хипокампуса, помагач за регулиране на процеса на оформяне и запазване на паметта. Те открили, че след 12-месечна продължителна стимулация на форникса, са успели да повишат глюкозния метаболизъм, който е ключов индикатор за невронната активност на мозъка. Регистрирани са пациенти, които след подобна интервенция още през 2008 г. и до ден днешен поддържат повечето от когнитивните и моторните си функции.

DBS помага и при пациенти с епилепсия, като при тях стимулацията на енториален кортекс, който също е свързан с хипокампуса и спомага за успешното преодоляване на проблемите с паметта.

Този метод обаче не е единствен. Повечето от най-новите мозъчни импланти обещават ефективно лечение, а оттам възвръщане на свободната воля при лекуваните пациенти.

Такъв например е хипокамповата протеза – НР. Когато хипокампусът е увреден или премахнат чрез операция или травма на мозъка, той може да бъде заменен от НР – чип, който е проектиран да функционира по идентичен начин както хипокампуса, имплантиран на неговото място. Досега такъв чип е използван единствено върху животни. Резултатите от неговата дейност са свързани с възможността да възстановява способността за запомняне чрез приемане на сензорна информация от околния свят и превръщайки я в нови спомени. Тези спомени могат да бъдат съхранени и извлечени за планиране или действия в настояще или бъдеще. НР се очаква да бъде готов за имплантиране в човешки мозък в следващите години.

Лечението на парализа при пациенти с подобни проблеми може да възстанови свободната воля чрез мозъчно-компютърен интерфейс – BCI, технология която транслира ментални желания в действия във физическия свят. В най-грубия си вариант на приложение BCI може да помогне на потребителят му да осъществи планирано действие чрез своите мисли. Мислите се генерират в мозъчния моторен кортекс, като в тази зона на черепа за целта са прикрепени електроди. Те на свои ред изпращат сигнал към компютър, който задвижда механично устройство, позволяващо движение на тялото. Най-усъвършенствените модели на BCI съдържат микроелектродна матрица, която е имплантирана директно върху моторния кортекс. Сигналите се изпращат към компютъра чрез радио или wi-fi сигнал, елиминирайки нуждата от каквито и да е кабели. Чрез превръщането на желанията в своеобразна агентност, свободната воля се възстановява.

Комбиниран с мозъчно-представителна технология BCI може да възстанови свободната воля дори в пациенти с минимално ниво на съзнание или пък у тези, които са „заклучени“ в собствените си тела – състояние, при което мозъчно-увредени пациенти, които са в съзнание, са с толкова тежки нарушения, че не могат да дадат никакъв знак за това. В момента тези пациенти не могат по никакъв начин да изкажат мнение, например дали искат да бъдат изкуствено хидратирани или обдишвани или да им бъдат извършвани каквито и да е било други интервенции, поддържащи ги живи. С новите технологии активността в мозъчните региони, контролиращи езика и мисълта, може да бъде записана и транслирана, като по този начин им се дава шанс да изкажат мнение дали искат да продължат живота си.

А могат ли невронните протези да подобрят живота на хора без мозъчни увреждания или невропсихиатрични заболявания? Могат ли те да повишат себе-контрола, решителността и да контролират импулсивността при здрави хора? Отговорът на тези въпроси е положителен. След стимулация на невроните в префронталния кортекс, изпълнителният център на мозъка може да повиши възможността за вземане на по-обмислени решения или пък да се ограничи прекалената импулсивност при определени житейски ситуации²⁹.

Както изглежда, бъдещето предлага перспектива, която ще улесни в огромна степен не само страдащите от мозъчни заболявания хора, но и тези, които имат определени емоционални или характерови дефицити.

Вероятно темата ще става все по-актуална с напредването на тези технически средства, но това, което можем да кажем на този етап на развитие е, че мозъчните импланти се явяват безценен помощник в реализирането на спомнатата „практическа свободна воля“. Без тях много от болестите биха възпрепятствали в различна степен болните от това да се чувстват и живеят пълноценно, а оттам и да реализират своята личност по начина, по който им се иска.

Независимо дали свободна воля има или не в абсолютен смисъл, то мозъчните импланти дават на човечеството това, от което хората на практика

²⁹ Weintraub, P., ed. The free-will fix: New brain implants can restore autonomy to damaged minds, but can they settle the question of whether free will exists? In: *Aeon* [online]. 01 October, 2014. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://aeon.co/essays/how-new-brain-implants-can-restore-and-enhance-free-will>

имат нужда, за да почувстват, че „държат, ако не съдбата си“, то поне личността си в свои ръце.

Разгледаното дотук показва тенденции, които провокират читателя да възприеме идеята за използването на мозъчни импланти като далеч по-положителна, отколкото като отрицателна.

Анализ на резултати от анкетно проучване сред студенти

Въпреки споделеното по-горе, нека да разгледаме и данните, с което разполагаме от анкетно проучване сред студенти от Философския факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

В анкетната карта е включен въпросът дали анкетираните студенти смятат, че бъдещето развитие на цивилизацията е свързано с развитието на мозъчните импланти. Изразеното мнение е разпределено поравно между три възможни отговора – „Да“, „Не“, „Не знам“ (по около 33%). Това от своя страна демонстрира два възможни сценария – нееднородна обществена нагласа, изразена чрез силно застъпено лично мнение по въпроса или просто недостатъчна запознатост с поставената тема. Нека проследим и останалите отговори, за да добием по-ясна представа за нагласите.

Вторият въпрос е следният: „Желаєте ли да ви бъде поставен мозъчен имплант, ако има солидни доказателства, че ще подобри паметта, интелигентността и концентрацията ви?“. Отговорите тук подчертават категоричност на мненията, а именно – над 70% изразяват позиция, че отхвърлят подобна възможност, отказвайки да използват мозъчни импланти. Другите отговори са поделени по 15% („нямам мнение“ или „за“ подобна употреба). Очертава се ясна нагласа против имплантите. На какво се дължи подобна нагласа следва да се установи със следващи проучвания.

Третият въпрос е свързан с позицията на анкетираните относно това, дали смятат, че подобни импланти биха били инструмент за лекуване на хора от психически или физически заболявания – депресия, Паркинсон, парализи и др. Отговорите и тук са колебливи (по 33% за „да“, „не“ и „не знам“). Резултатите показват отново недостатъчно ниво на доверие в същността на тези импланти. Но дали това недоверие е отнесено по-скоро към съмнения за техния потенциал на ефикасност или пък имат друг, по-дълбок корен?

Четвъртият въпрос е преход към ключа за разбиране на мнението на анкетираните: „Смятате ли, че чрез мозъчните импланти може да се въздейства върху идентичността и волята на хората?“.

Отговорите тук са следните – за „Не“ наблюдаваме отговори около 30%; „Не знам“ са отговорили близо 25%; докато 45% са на позиция, според която мозъчните импланти биха били в състояние да въздействат върху човешката идентичност и мотивация за вземане на решения – свободната воля.

Последният пети въпрос е идентичен с предходния, но е поставен по-малко по-различен (стилистически) начин: „Смятате ли, че мозъчните импланти са опасни – могат да се използват като средство за контрол върху индивида?“. Под 15% заявяват, че няма такава опасност, 20% пък „не знаят“, докато над 65% определят тази идея като абсолютно реална възможност.

На този етап имаме основание да допуснем, че е регистрирано опасение от мозъчните импланти.

Какъв извод можем да направим

Ако приемем, че извадката от студенти във Философски факултет е пример за нагласата на българина спрямо употребата на мозъчни импланти, можем да изведем следните извод: обществото няма доминантна позиция относно важността на мозъчните импланти като цяло. Повечето хора имат свое мнение, което обаче не се базира на ясни аргументи и сякаш е по-скоро някакъв вид бягство от „мистичността на непознатото“, отхвърляне на възможността да се използват подобни импланти, дори и при възможни благоприятни последствия за техните умствени способности. Българите, в частност младите българи, странят от потвърдително мнение, че имплантите биха могли да се ползват в помощ на болестни състояния. Приемат ги по-скоро като заплаха за собствената си идентичност и свободна воля. Въпреки този извод, очевидно е разминаването между дела на положителните отговори по поставените въпроси, които реално съдържат един и същ смисъл. Вероятно анкетираният са по-скоро недостатъчно запознати, нямат изградена реалистична представа за възможните позитиви и вреди от използването на импланти, отколкото да поддържат ясно аргументирана негативна позиция спрямо тяхната употреба. И в двата случая е необходимо задълбочено и специализирано проучване, за да се проследи доколко обществото е запознато със задаващите се технологии на мозъчните импланти.

Използвани източници

- Свобода воли отсъствува** — доказано поросячѣй латыню [online] 18.04.2016 [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://tomsk-room.ru/svoboda-voli-otsutstvuet-dokazano-porosyachej-latynyu-40286>
- Abbreviated Determinism**. In: *Course Hero* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.coursehero.com/file/21266624/Abbreviated-Determinismdoc/>
- Agent-Causality**. In: *The Information Philosopher* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.informationphilosopher.com/freedom/agent-causality.html>
- Banach, D.** *Who Do You Think You Are? Relations, Subjectivity, and the Identity of Persons* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.anselm.edu/homepage/dbanach/who.htm>
- Cave, S.** There's No Such Thing as Free Will But we're better off believing in it anyway. In: *The Atlantic* [online], June 2016 Issue. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/theres-no-such-thing-as-free-will/480750/>
- Chorney, M. J.** at all. A quantitative trait locus associated with cognitive ability in children. In: *Psychological Science* [online]. Vol. 9, No. 3 (May, 1998), pp. 159–166. Available from: http://www.jstor.org/stable/40063273?seq=1#page_scan_tab_contents
- Free Will v. Determinism** [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://utminers.utep.edu/acvillalobos2/>
- Hahn, M., Friedrich, N.** Dennett and Personal Identity. In: *SFU* [online]. Simon Fraser University: Department of Philosophy. Tuesday, November 26th, 1996. [Viewed 25.08.2017]. Available from: http://www.sfu.ca/~nicolea/papers/Dennett_and_Personal_Identity.htm
- Hume, D.** *A Treatise on Human Nature*. Oxford: Oxford University Press, 1978.

- Lamia**, M. Your Sense of Agency: Are You In Control of Your Life? What do you bring to your relationship? In: *Psychology today* [online]. Posted Sep 24, 2010. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.psychologytoday.com/blog/the-white-knight-syndrome/201009/your-sense-agency-are-you-in-control-your-life>
- Martin**. The free will debate – a broad outline of positions [blog post]. In: *ApologiaPad* [online]. Posted on September 28, 2011. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://apologiapad.wordpress.com/tag/event-causal-libertarianism/>
- Michaud**, N., ed. *Frankenstein and Philosophy: The Shocking Truth* [online]. Chicago: Open court, 2013, p. 97. [Viewed 25.08.2017]. Available from: https://books.google.bg/books?id=59UBAwAAQBAJ&redir_esc=y
- Modest** Libertarianism. In: *The Information Philosopher* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: http://www.informationphilosopher.com/freedom/modest_libertarianism.html
- Nagel**, T. *The view from nowhere*. New York: Oxford University Press, 1986.
- Nimbalkar**, N. John Locke on Personal Identity. In: *NCBI* [online]. PMC: US National Library of Medicine National Institutes of Health. Mens Sana Monogr. 2011 Jan-Dec; 9(1): 268–275. doi: 10.4103/0973-1229.77443. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3115296/>
- Northoff**, G. “Am I My Brain?” *Personal Identity and Brain Identity*. [online]. PDF 3.0 MB. [Viewed 25.08.2017]. Available from: https://static1.squarespace.com/static/528facb6e4b0a18b7e9cde91/t/5314ed59e4b0defc67483336/1393880409301/Am+I+my+Brain_Personal+Identity+and+Brain+Identity_low.pdf. Също в: *Philosophia naturalis*, 41, Heft 2 (2004), p. 257–282.
- Parfit**, D. *Reasons and prpersons*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Parfit**, D. *Reasons and prpersons*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Robert Kane** (philosopher). In: *WikiVisually* [online]. [Viewed 25.08.2017]. Available from: [https://wikivisually.com/wiki/Robert_Kane_\(philosopher\)](https://wikivisually.com/wiki/Robert_Kane_(philosopher))
- Stafford**, S. Why do we intuitively believe we have free will? In: *BBC Future* [online] 7 August 2015 [Viewed 25.08.2017]. Available from: <http://www.bbc.com/future/story/20150806-why-your-intuitions-about-the-brain-are-wrong>
- Wayne**, L., Anatta: The Buddhist Doctrine of “No self”. In: *CARM* [online]: Christian Apologetics & Research Ministry. 4/01/2016. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://carm.org/doctrine-of-no-self>
- Weintraub**, P., ed. The free-will fix: New brain implants can restore autonomy to damaged minds, but can they settle the question of whether free will exists? In: *Aeon* [online]. 01 October, 2014. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://aeon.co/essays/how-new-brain-implants-can-restore-and-enhance-free-will>
- Westacott**, E. Soft Determinism Explained: Trying to reconcile free will and determinism. In: *ThoughtCo*. [online]. Updated March 18, 2017. [Viewed 25.08.2017]. Available from: <https://www.thoughtco.com/what-is-soft-determinism-2670666>

**Благополучие в дигиталния свят /
Welfare in the Digital World**

Сборник

Българска
Първо издание

Научен редактор *Оля Харизанова*

Формат 70x100/16
Печатни коли 11

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg